

शेरदिल नवाज.

सर्व उच्च प्रशिक्षित भारतीय स्वामीय सैन्य से.

— अफगानी प्रसिद्ध कवि —

मुलाना आदम खान मुलाना अली खान

दिल्ली ०-८-०

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮૬૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શ્રીરહિત જન્માબ

વિષય ૬ - ૩

શેરદિલ નવાબ

—: છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર :—

મુન્શી ગુલામ મોહમદ ગુલામ અહમદ
કુતુબ ફરોશ,

મારકીટ બજાર, મુ. ભરૂચ.

આવૃત્તિ પહેલી] પ્રા ૧૫૦૦ [ઈ. સ. ૧૯૨૯

કોમત રૂ. ૦-૮-૦

મુસ્લિમ-ગુજરાત પ્રેસ, સુરત.

પ્રસ્તાવના.

અનુભવથી સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે, કે દુન્યામાં સમય એક મહાન શિક્ષક છે, સમય બળવાન છે, એટલે સમયાનુસાર વર્તી જાણનાર વ્યક્તિ પોતાને માટે ઉન્નતિનો માર્ગ સરળ બનાવી શકે છે. એથી ઉદ્ધુ સમયની સામે બાથ લીડનારને અવનતિની ઉંડી ખીણમાં ધસી પડતાં વાર લાગતી નથી.

શુભો, સમયસુચકતાની ખામીને લીધે રમના હરકુલ જેવા જગત્સત્ત્વાદશાહને ગણત્રીના અરબ મુસલમાનોના મુકાબલામાં નીચું જોવું પડ્યું, ઇરાન જેવી મહાન સલ્તનતના માલીક યજ્ઞજ્ઞ જેવા રાજકર્તાને રણમાં રંગદોળાવું પડ્યું, મેવાડના પ્રતાપી રાણા પ્રતાપને રાજપાટ છોડી, જંગલે જંગલ ભટકવું પડ્યું હતું, હુમાયુ જેવા દિલ્લીના મુગલ પાદશાહ હુમાયુને હિન્દુસ્તાનમાંથી નાસી ઇરાનમાં જઈ ત્યાંના રાજકર્તાનો આશ્રય લેવો પડ્યો. એજ પ્રમાણે આપણી વાર્તાના નાયક ભરચના શેરદિલ નવાખ મોઝમઝઝખાન બહાદુરને ભરચ છોડી એક ગામડામાં એક કાળી સરદારની સંભાળમાં રહી પોતાનું આયુષ્ય પુર કરવું પડ્યું. તે હકીકત આ પુસ્તક વાંચવાથી જણાશે.

આ પુસ્તક મજરુર નવાખ સાહેબના એક દરબારી સૈયદ અબ્બાસઅલી સાહેબના ફારસી ભાષામાં લખેલા, હાથ લખાણ

ઉપરથી, એક પારસી ગ્રંથસ્થે તે વખતની તેઓની ગુજરાતી ભાષામાં કરેલા ભાષાન્તર ઉપરથી, તેમજ ઇતિહાસીક લખાણો ઉપરથી સુધારા વધારા સાથે લખવામાં આવ્યું છે.

હું ભરૂચ શહેરનો રહેવાસી ઉપરાંત, પુસ્તકો વેચવાનો મારો ધંધો હોવાને લીધે, ભરૂચ શહેર ઉપર ન્યાયી અને પ્રજાપ્રિય અંગ્રેજ સરકારનો અમલ કેવી રીતે અને ક્યારથી સ્થાપિત થયો તેમજ છેલ્લા રાજકર્તા કોણુ અને કેવા હતા. વગેરે હકીકત જોમાં દર્શાવેલી હોય, એવા એક ઇતિહાસીક પુસ્તકની લોકો તરફથી વખતો વખત થતી માંગણીને પુરી કરવાના શુદ્ધ હેતુથી આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે.

* પ્રિય વાંચક ! હું કંઈ ગુજરાતી ભાષાનો પાર ગત નથી તેમજ મારી માતૃભાષા તો ગુજરાતમાં પ્રચલિત એવી ઉર્દૂ હોવાને લીધે, ગુજરાતી શૈલિ અને વાક્યરચનામાં અને પુસ્તક રસીક બનાવવાના હેતુથી રિવાજ અનુસાર સમય અને લગાડના કરેલા કલ્પિત વર્ણનમાં દોષ જણાય, તો ક્ષમા કરવાની ઉદ્ધારના ખતાલી, મારા જોવા ખીન અનુભવીને આભારી કરશેજી.

સેવક,

મુન્શી ગુલામ મોહમ્મદ ગુલામ અહમદ

કુતુબ દરોશ, ભરૂચ.

નિહરતા

વિંધ્યાચળ પર્વતના અમરકંટક નામના ડુંગરમાંથી

નીકળી પોતાના પ્રવાહને ઠેક ખંભાતના અખાત સુધી લાંબાવી, ગુજરાત પ્રાંતની બીજી નદીઓમાં સૌથી મોટી અને પવિત્ર ગણાતી નર્મદા નદીના ઉત્તર કિનારે આવેલું, ભૃગુરૂષિના વખતથી પ્રખ્યાતિમાં આવેલું, વેપારમાં આગળ વધેલું, સુજનીઓના વણાટ કામની કળાના પ્રતાપે અરબસ્તાન, ઈરાન, અફઘાનીસ્તાન વગેરે દેશોમાં બહારીતું થએલું, ભરચક વસ્તીવાળું, સુંદર મકાનો અને બાગ બગીચાઓથી શોભી રહેલું, મજબુત કિલ્લાથી, નદીથી અને ઉંડી ખાઈથી સુરક્ષિત એવું હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી વગેરે કોમોની પચરંગી વસ્તીથી આબાદ થએલું ભરૂચ નામનું ઇતિહાસીક શહેર દૂરથી જોનારની નજર સામે પણ પોતાની ભવ્યતાનો ચિતાર રજુ કરે છે.

આ શહેર ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં પ્રથમ કંપની સરકારના તાબામાં આવ્યું. ૧૦ વર્ષ પછી કંપની સરકારે અમુક શરતે પેશ્વા સરકારને સોંપ્યું, જેથી લગભગ ૨૨ વર્ષ સુધી એના પર પેશ્વા સરકારની હકુમત રહી, તે પછી વળી પાછું ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં એજ કંપની સરકારના તાબામાં આવ્યું, અને

ઈં સં ૧૮૫૭ ના બળવા પછી હિન્દુસ્તાનના રાજ્યની લગામ ઈંગ્લાંડના રાજકર્તા અને જગ વિજ્યાત મહારાણી વિક્ટોરિયાએ પોતાના હાથમાં લીધી, ત્યારથી આજદીન સુધી આ શહેર ઈંગ્લાંડના રાજકર્તાઓની સીધી હકુમત નીચે છે.

આજથી ૧૩૦૦ વર્ષ અગાઉ મુસલમાનોમાં સૌથી પહેલાં સરદાર હકમ બિન અબુલઆશ (રહી.) દરિયાઈ રસ્તેથી ભરૂચ ઉપર ચઢાઈ લઈ આવ્યા હતા, તેમાં ઘણે અંશે તેઓ જીત મેળવવામાં ફાવી પાણુ શક્યા હતા, પરંતુ તે વખતના મહાન ખત્રીફા હજરત ઉમર ઈબ્ને ખત્તાબ (રહીં) દરિયાઈ સફરની વિરૂધ્ધ હોવાથી તેઓને એક મુદત સુધી એ કામ મુલતવી રાખવાની ફરજ પડી. તે પછી ઈં સં ૭૨૬ માં હમીશ્કના હાકેમ હિશામ બિન અબ્દુલ મુલક તરફથી જુન્નેદ બિન અબ્દુર્રહમાન (રહીં) સીંધના સુબા તરીકે નીનાઇને આવ્યા હતા. તેમણે સિંધનો પાકો બંદોબસ્ત કર્યા પછી પોતાના અરબી બહાદુરોની એક ટુકડીને કચ્છ પ્રાંત જીતવા સાડે મોકલી હતી, આગળ વધીને દરેક સ્થળે જીતના ડંકા વગાડતી ભરૂચને રસ્તે ઠેક માળવા સુધી પહોંચી ગઈ હતી.

આ રીતે ઇસ્લામની શરૂઆતથીજ ભરૂચ મુસલમાનોના સંબંધમાં તો આવતું રહેલું, અને કંપની સરકારના તાબામાં આવ્યું તે પહેલાં પણ એના ઉપર મુસલમાની રાજકર્તાઓનો

સ્વતંત્ર અધિકાર હોતો. એઓ જાતના મુગલ હોઈ સુન્ની પંથના મુસલમાન હતા, તેઓ લશ્કરમાં રહેતા. અને પોતાની પ્રજાને સુખી રાખવા હંમેશા તત્પર રહેતા. તેઓમાંના છેલ્લા નવાખ બહાદુર મોઅઝઝઝખાન સાહેબ ઉંચા કદના રંગે ગોણુ વર્ણી, લબ્ય પણ આનંદી ચહેરાના, મિલનસાર સ્વભાવના, પ્રજા પાળક, ઉદાર મનના, વિશ્વાસુ, સત્યવક્તા, અને જાતે બહાદુર હોવાથી, એક સિપાઈ તરીકે ખ્યાતિ મેળવવાને ઉત્સુક રહેતા હોવાથી એમને શેરદિલ નવાખના નામથી સંબોધવામાં આવે તો તે વાસ્તવિક ગણી શકાશે.

વસંતરતુની એક સવારે નદિ કિનારે આવેલા પોતાના લબ્ય અને સુશોભિત મહેલના એક વિશાળ ઓરડામાં નવાખ મોઅઝઝઝખાન બહાદુર દરબાર ભરી દિવાન લલ્લુ, મોહમદ બેગ, નામદારખાં, મીરકલાં, અબ્દુલ વાહિદ, સૈંઠ અબ્બાસઅલી, સરદાર અનાર અલીખાન, અને સરદાર બક્ષી જેવા નામાંકિત ગ્રહસ્થો સાથે જુદા જુદા વિષયની ચર્ચા કરી રહ્યા છે, તેવા વખતે સુરતથી આવેલો એક કાસદ પ્રથમ પરવાનગી મેળવી દરબારમાં હાજર થઈ, નવાખ બહાદુરના કદમોમાં એક પત્ર રજુ કરે છે. નવાખ બહાદુર મજકુર પત્ર મીર મુન્શીના હાથમાં આપે છે, મીર મુન્શી ઘણીજ અદબથી પત્ર હાથમાં લઈ, પ્રથમ પોતાના મનમાં વાંચી લીધા પછી, નવાખ બહાદુરના હુકમથી અરજ

કરે છે, કે હજુરે વાલા આ પત્ર સુરતના પ્રખ્યાત વેપારી, અને પારસી ગ્રહસ્થ ધનજીશાહ તરફથી એવી મતલબનો છે, કે પારસી લોકોની ગણતરીમાં એક મહિનાના તકાવત આખે ઈરાન તરફથી આવેલા લખાણોપરથી લેખક ધનજીશાહ અને મનોચેર વચ્ચે રસ્મી અને કદીમી બાબતમાં મતભેદ પડ્યો છે, જેનો તોડ લાવવાના હેતુથી વાજબી ઈન્સાફ મેળવવા સારૂ આ પત્રથી આપની ખીદમતમાં અરજ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરથી પારસી લોકોના હસ્તુરને ખોલાવી આ ધાર્મિક બાબતનો ઉકેલ કરવાનું કામ તમને સોંપવામાં આવ્યું. લાંબી મુદ્દત વિચાર કર્યા પછી વિદ્વાન હસ્તુર સાહેબે શેઠ મનોચેરજીના રસ્મી મતને અનુમોદન આપી, શેઠ ધનજીશાહના કદીમી મતને અસત્ય ઠેરવ્યો. આ ઉપરથી નવાબ સાહેબે તેજ પ્રમાણે ફેસલો લખી મોકલ્યો, જેથી પોતાનું અપમાન થયેલું મानी લઈ, અભિમાની શેઠ ધનજીશાહના મનમાં નવાબ સાહેબ પ્રત્યે વેરભાવ ઉત્પન્ન થયો. તેમાં વળી તેજ અરસામાં આ શેઠનો વેપારી માલ ભરૂચમાં આવેલો, તેના મેહસુલ સંબંધી મતભેદ ઉભો થયો, એટલે જ્યાં સુધી સરકાર ધારા મુજબ પુરેપુરું મહેસૂલ વસુલ આવે નહિ, ત્યાં સુધી માલ અટકાવી રાખવાથી તેમાં વધારો થયો, જેના પરિણામે એક વખત લાગ જોઈ અનુકુળ પ્રસંગે આ ધનવાન ગ્રહસ્થ સુરતમાં કુંપની સરકારના કોલાપોશ

મી. ગખીરની રૂબરૂ હાજર થઈ, લરૂચ બંદરનો પુરબો જીના વખતથી સુરતને તાબે હોવાનું જણાવી વાર્ષિક રૂ. એક લાખની આવકના હિસાબે ૪૦ વર્ષથી એ પુરબની આવકના રૂ. ચાલીસ લાખ નવાખ બહાદુર પાસેથી વસુલ કરી લેવાનું સમજાવતાં, મી. ગખીરે એ વખત પત્ર લખી ઉપર પ્રમાણે તમામ રકમની તાકીદે માંગણી કરી, એટલુંજ નહિ પણ છેવટના પત્રમાંતો એ માંગણી પ્રમાણે અમલ કરવામાં નહિ આવે તો પરિણામે લરૂચ કળજે કરવાની ધમકી આપવામાં આવી, આ ઉપરથી બહાદુર નવાખે કોધાવેશમાં આવી જઈ, આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા સિવાય મિ. ગખીરની માંગણીનો એકદમ તિરસ્કાર કરી, પોતાનું નિહર પાણું બતાવી આપવાના વિચારથી મુકાબલા માટે જરૂરી તૈયારી કરવા માંડી. આ ઉપરથી આપણને એટલું તો જણાઈ આવે છે, કે નવાખ સાહેબ સ્વભાવે ઉતાવળીઆ હોવા બેઠ્યો.

જંગ

મી. ગખીરની માંગણીને રદ કર્યા પછી, તરતજ નવાખ સાહેબે પોતાના લશ્કરમાં સિપાઈઓની જરૂરી ભરતી કરી, તેઓને કવાયદ કરાવવાનું શરૂ કરી દીધું, એ ઉપરાંત બનેલી હુકીકત જણાવી વડોદરે ફતેહસીંગ ઉપર કાગળ

લખી કુમક મેળવવાની માંગણી કરી. ખીજે કાગળ એવીજ મતલબનો ખંભાતના નવાખ ઉપર લખી મોકલ્યો. ત્રીજે એક કાગળ ધોલકાના હાકેમને નામે રવાના કર્યો, અને ચોથો કાગળ નાંદોદના રાજા ઉપર લખી લીલ લશ્કર મોકલવાની માંગણી કરી.

ઉપર પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવાથી ફતેસીંગે મોકલેલું એક હુજાર માણસનું લશ્કર રૂદરાજી બાપુની સરદારી નીચેનું ભરૂચ આવી પહોંચ્યું, તે પહેલાં આપણા અડાદુર નવાખ સાહેબ એ હુજાર સીંધી અને અરબ સિપાઈના લશ્કરને સરદાર હસનઅલી અને સરદાર બક્ષી ભરૂચીની સરદારી નીચે નદીપાર રવાના પણ કરી ચુક્યા હતા. એટલે આ પંચાઈ લશ્કરને પણ નદીપાર ઉતરી પોતાના લશ્કર સાથે મળી જવાનો હુકમ કર્યો, પરંતુ આગળ આવી પહોંચેલા ૫૦૦ માણસોની ટુકડીના ઉપરી અમલદાર ધોરાજી હનવાએ જણાવ્યું કે અમારા મુખ્ય સરદાર રૂદરાજી બાપુ હજી પાછળ હોવાથી તેમના હુકમ સીવાય અમે નદીપાર જઈ શકીએ નહિ. જેથી નવાખ અડાદુરે તેઓને ઈદગાહ આગળ ઉતારે આપી તેઓને માટે જરૂરી ખર્ચ પુરો પાડવાનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી આપ્યો.

હવે ખીજા કાગળનો જવાબ ખંભાતના નવાખ સાહેબ તરફથી એવી મતલબનો લખાઈ આવ્યો કે લાઈશ્રી હું તમારો ખેરખવાડ બિરાદર હોવાથી સલાહ આપું છું કે તમે

સીંધી સિપાઈઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખશો નહિ. એ લોકો તો ફક્ત પૈસાના લોભી હોય છે. એટલે એઓ લશ્કરમાં રહેવા છતાં જનતોડ લડાઈ લડી શકશે નહિ. અને ઘણા પૈસા ખર્ચ કરવાની આપણામાં શક્તિ નથી. આપણી આવક અને શક્તિ જેતાં કંપની સરકાર સાથે લડાઈમાં ઉતરવું વાસ્તવિક નથી. માટે મારા જેવા એક શુભેચ્છક ભાઈનું કહેવું માની લઈ મી. ગમીર સાથે સલાહ કરી હંમેશાંને માટે મિત્રાચારી ભર્યો સંબંધ કાયમ કરશો. ખરેખર ખંભાતના આ સ્પષ્ટ વક્તા નવાખની સલાહ વખતસરની હતી છતાં આપણા બહાદુર પણુ ઉતાવળીઆ ભરૂચી નવાખ સાહેબના ધ્યાનમાં આવી શકી નહિ. અને ઉપર જણાવી ગયા તે મુજબ સરદાર હસનઅલી અને સરદાર બક્ષીને પોતાના તાબાના લશ્કર સાથે અંકલેશ્વરની વાવ આગળ મુકામ કરવાની મુચના કરી નદિપાર મોકલી આપ્યા, જે પછી ખીજે દિવસે સરદાર અનારઅલીખાંના હાથ નીચે ૫૦૦ ઘોડે સ્વારોની એક ટુકડી આપી તેને ખાલાચોકી આગળ મુકામ કરવાનું જણાવી નદી પાર મોકલી આપ્યા, પરંતુ અનારઅલીખાં ખાલાચોકી આગળ નહિ રોકાતાં, આગળ વધી, અંકલેશ્વર મુકામે સરદાર હસનઅલી અને બક્ષીની સાથે મળી ગયો, ખરેખર સરદાર અનારઅલીખાનની આ મોટી ભુલ ગણી શકાય, કારણ કે, ઉપર પ્રમાણે ગોઠવણ કરવામાં અંકલેશ્વરથી ભરૂચ

સુધી લશ્કર ફેલાયેલું હોવાનો જોનારને ભાસ થાય, એટલુંજ નહિ પણ કદાચ અંકલેશ્વરનું લશ્કર હારી જાય, અને શત્રુ લડ્ય તરફ આગળ વધે, તો ખાલાચોકી આગળની ટુકડી તેને આગળ વધતાં અટકાવી શકે, તેમજ લડ્યથી તાકીદી મદદ મોકલી તેને મજબુત બનાવી શકાય. વળી લડ્ય શહેરના રક્ષણ માટે જરૂરી કાર્ય કરવાનો પુરતો વખત મેળવવા વગેરેનો નવાબ સાહેબનો ખાસ હેતુ હોવાનું સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે, પરંતુ કુદરતને કંઈ જીદુંજ મંજુર હોવાથી તે પ્રમાણે થઈ શક્યું નહિ.

હવે નવાબ બહાદુરની ઉપર પ્રમાણેની કારકીર્દીની ખબર કંપની સરકારના કોલાપોશ મી. ગબીરને સુરત પહોંચી ત્યારે તેઓએ પોતાના સાથીદારોને એકઠા કરી જણાવ્યું, કે અમારા તરફથી લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી નથી, તે છતાં લડ્યના નવાબે પોતાનું લશ્કર નદીપાર ઉતારી અંકલેશ્વર સુધી આગળ વધારી દીધું છે. વળી મારા સાંભળવા પ્રમાણે નવાબ મોઅઝઝઝખાન એક બહાદુર સિપાઈ હોવા ઉપરાંત લડાઈના કામમાં પ્રવીણ હોવાથી એક શેરદિલ નવાબ તરીકે લોકોમાં પ્રખ્યાત છે તો કદાચ આપણા તરફથી લશ્કરી હિલચાલ કરવામાં હીલ થાય અને એ હીલનો લાભ લઈ, અંકલેશ્વરથી આગળ વધી એ લશ્કર વધારે મજબુતી સાથે સુરત સુધી મોકલવામાં આવે, તો તે અશક્ય તો

નથી. માટે આ બાબતમાં ઘણીજ ઉતાવળે જરૂરી પગલાં ભરવા માટે આપ સર્વે પણ મને સંમતી આપશો.

આથી લગભગ બધાજ સાથીદારોએ મી. ગખીરને પોતાનો વિચાર અમલમાં મુકવાની સંમતિ આપી. એટલે મી. ગખીરે સત્તર હજારના બળવાન લશ્કર અને તોપખાના સાથે વરીઆવ આગળ મુકામ કર્યો. આ વખતે સુરતના નવાખ બક્ષી સાહેબ પણ તેમની સાથે હતા. તેઓએ એક કાગળ લખી નવાખ મોઅઝઝખાને જણાવ્યું, કે મી. ગખીર કંપની સરકારના મજબુત લશ્કર સાથે સુરતથી નીકળી વરીઆવ સુધી આવી પહોંચ્યા છે, એટલે હવે તમારી અને એમની વચ્ચે લડાઈ શરૂ થવાને ઘણો વખત જશે નહિ, પણ લડાઈ કરવાથી પરસ્પર ઘણું નુકસાન થવાનો સંભવ છે, વળી આપણે બન્ને ઇસ્લામી બંધુઓ છીએ, માટે તમે મારામાં વિશ્વાસ રાખી, મને નાણાંની બાબતમાં અખત્યાર આપી, પરસ્પર સલાહ કરવાનું કામ તમારા તરફથી સોંપવામાં આવે, તો હું ખાત્રીપૂર્વક જણાવું છું, કે આપની અને કંપની સરકારની વચ્ચે કાયમની સુલેહ થઈ શકે, એવો બંદોબસ્ત કરી આપવામાં હું સફળતા મેળવી શકીશ.

તેના જવાબમાં નવાખ મોઅઝઝખાન બહાદુર તરફથી જણાવવામાં આવ્યું, કે ભાઈ અલ્લાહપાક દીનની ખોલ બાલા કરે, હું એક સિપાઈ ખરો છું, મોતથી ખીતો

નથી, અને મોત વિના કોઈ મરતું નથી, વળી મી. ગખીરને એક વખત મેદાનમાં હાથ બતાવી, ભરૂચ ઉપર ચઢાઈ લાવવાની પુરેપુરી મજા ચખાડવાનો મારો પાકો વિચાર હોવાથી હું સલાહની વાતને પસંદ કરતો નથી.

ઉપર પ્રમાણે સુરતના નવાબ બક્ષી સાહેબ ઉપર કાગળ લખી બીજી બાબુ આ શેરદિલ નવાબ બહાદુરે પોતાના સરદારે ઉપર અંકલેશ્વરથી એકદમ મુકામ ઉપાડી વરીઆવ આગળ જઈ કંપની સરકારના લશ્કર સાથે મુકાબલો કરવાનું તાકીદી ફરમાન મોકલી આપ્યું. એટલે સરદાર હુસનઅલી વગેરે વરીઆવ આગળ ગયા, પરંતુ મી. ગખીર મોજેપરીએ મુકામ ઉપાડી ગએલા હોવાથી તેઓ ઘોડા ફેરવી ફેરવીને આખરે પાછા ફર્યા, આથી ગુસ્સે થઈ નવાબ સાહેબે તેઓને ફરીથી જ્યાં હોય, ત્યાં જઈ અંગ્રેજી લશ્કર સાથે લડાઈ કરવાનો હુકમ કર્યો.

આથી તેઓએ બીજીવાર જઈ અંગ્રેજો સામે લડાઈ જાહેર કરી જેથી અંગ્રેજો તરફથી બે ગોળા ફેંકવામાં આવ્યા. તે ગોળા સીધી કાદરે ઉઠાવી લીધા અને બધું લશ્કર લડાઈ કર્યા સિવાય પાછું ફર્યું. આ હકીકત સીદી કાદરે શહેરમાં આવી નવાબ બહાદુરને નીવેદન કરી પેલા બે ગોળા રજૂ કર્યા આથી શેરદિલ નવાબ અત્યંત ગુસ્સાના આવેશમાં આવી જઈ સીદી કાદરને લાચરનત મલામત કરી સરદાર અનાર

અલીખાન ઉપર સખત ઠપકો લખી મોકલ્યો, એટલે બીજે દીવસે ખાન મજકુરે ભારે દબદબાથી કીમ ઉતરી ચઢાઈની તૈયારી કરવા માંડી પણ મી. ગખીર મોજે પરીએથી નીકળી કઠોરની સરામાં દાખલ થઈ જવાથી ખાન સાહેબને કંઈ કાબુ આવ્યો નહિ એટલે થોડોક સમય આરામ લઈ ખાન સાહેબે લશ્કરની છાવણી ઉઠાવી તેઓ કોશમંડી સુધી પહોંચ્યા કે સામેના મેદાનમાં અંગ્રેજ લશ્કરને આવતું જોયું એટલે ઓચીંતો હુમલો કરી દીધો. આથી અંગ્રેજ લશ્કરમાં ખળભળાટ શરૂ થઈ ગયો. અનારઅલીખાને પોતાનો ઘોડો સામે લશ્કરમાં દોડાવી પોતાની તેજ તલાવરથી એવી કતલ ચલાવી કે જ્ઞેનારના મોંઢમાંથી શાખાશ અને આફરીનના ઉદગાર નીકળ્યા વિના રહેજ નહિ. આ પ્રમાણેના મામલો જોઈ ચાલાક સરદાર મી. ગખીરે પોતાના લશ્કરને સાખીત કદમીથી ઉઠાવી ઉમરવાડાનું ખડુ પકડી આશરે લેવાથી ખાન સાહેબને લડાઈ અંધ કરી પાછા ફરવાની ફરજ પડી. એટલે તેમણે અસલી જગ્યાએ મુકામ કરી વીગતવાર હુકીકત નવાખ બહાદુર ઉપર લખી મોકલી. તે ઉપરથી શેરદીલ નવાખે જાતે પોતાના લશ્કર સાથે નરમદા નદીના કીનારા ઉપર મુકામ કર્યો, જોકે હજી સુધી વડોદરાનું લશ્કર ઇદગાહના મેદાનમાં પડેલું હતું, પરંતુ હજી સુધી શાન્ત પડી રહેલું હોવાથી નવાખ બહાદુરના દીલમાં તેના તરફથી દગો થવાનો શક પેદા થયેલો હોવા

છતાં તેની પરવા નહિં કરતાં આ પ્રમાણે નદી કીનારે જાતે આવીને મુકામ કરવો એજ નવાબ બહાદુરની અલૌકીક હીમતનું ઉદાહરણ પુરું પાડે છે.

નવાબ બહાદુરે નદી પર આવી અનારઅલીખાન, સૈયદ બડુમીયાં, મીરજા મહમદ બેગ, સરદાર બક્ષી હસન બેગ, જમાદાર શેરખાં ફેઝુલ્લાખાં, શા મીર જમાદાર વગેરેને બોલાવી જુસ્સાદાર લાણણ કયાં પછી લશ્કરને રવાના કરતી વખતે સુચના કીધી કે આપણું તોપખાનું લઈ પાયદળ બશીની સરદારીમાં આવેલી ખાડીમાં સંતાઈ રહે અને અનારઅલીખાનના ઘોડેસ્વાર લશ્કરે ઉતાવળે જઈ મી. ગખીરનો મુકાબલો કરવો અને લડતાં લડતાં પાછા એવી રીતે હઠવું કે અંગ્રેજી લશ્કર આવતાં ખાડીના મહોંપર આવી જાય અને એ પ્રમાણે થાય કે અરબ અને સીધીયોએ એકદમ તોપોનો મારો શરૂ કરી દેવો અને તેજ વખતે ઘોડેસ્વાર લશ્કરે ચકરાવો લઈ અંગ્રેજી લશ્કર ઉપર પાછળથી હુમલો કરવો અને સાથે સાથે એ પણ જગ્યાવી દીધું કે મારા હુકમનો સંપૂર્ણ અમલ થવો જોઈએ, પરંતુ માણસ ધારે છે કંઈ અને થાય છે કંઈ, મતલબ કે:—

આદામી આહતા થે હે કે થેડી હો લેકાન
વોહી હોતા હે જો મનઝુરે ખુદા હોતા હે.

એ નિયમ અનુસાર નવાબ બહાદુરના હુકમોનો અમલ નહિ થવાનો હતો. તેમજ થયું. અને તે એવી રીતે, ઘોડેસ્વાર લશ્કરને આવતાં ખાડી ઓળંગીને આગળ વધતું જોઈ પાયદળ લશ્કરમાંના ઉમંગી અરબ જવાનો ખાડીમાં સંતાઈ રહેવાને બાયલાપાણું સમજી એકદમ અદલાહો અકબરની ગર્જના સાથે ઉભા થઈ સ્વારોની પાછળ દોડવા લાગ્યા એટલે તેમની દેખાદેખી આખું પાયદળ લશ્કર ખાડીમાંથી નીકળી ઘોડેસ્વાર લશ્કર સાથે લગી ગયું, એ રીતે ઉમરવાડા સુધી પહોંચી ગયા.

અંગ્રેજ લશ્કર તૈયાર હતું, સામસામા મોરચા બંદી થઈ અને સામસામી તીર છુટવાથી લડાઈ શરૂ થઈ. શરૂઆતમાંજ નવાબ બહાદુરના પાયદળ અરબ લશ્કરના અરબોએ અંગ્રેજ લશ્કરનો મોરચો તોડી જે સામે આવે તેની કતલ કરવા લાગ્યા. આ રીતે અરબોને કતલ ચલાવતાં જોઈ આખું લશ્કર જોશમાં આવી સીપાઈગીરીનો હુનર બતાવવા લાગ્યું. પરંતુ આ જોશના પરીણામે આખું પાયદળ લશ્કર ઘેરાઈ જવાથી અને ચારે તરફથી મારો શરૂ થઈ જવાથી તેમનામાંના ઘણા ખરા માણસો મરવા લાગ્યા. આ રંગ જોઈ સરદાર અનાર અટ્ટીખાન પોતાના ઘોડેસ્વાર લશ્કર સાથે એકદમ અંગ્રેજ લશ્કર ઉપર ટુટી પડ્યો અને આ બહાદુર સરદારે એવો સખત મારો ચલાવ્યો કે અંગ્રેજ લશ્કરના પગ ઉખડી

ગયા અને તેમણે નાસવા માંડ્યું. મી. ગખીર આ મામલો જોઈ લાચારીથી લડાઈ બંધ કરવાની અણી પર હતા કે અંગ્રેજ લશ્કરની મદદે તેમની એક ગારદ ઓચિંતી આવી પડી જેણે તોપ અને બંદુકનો સજ્જડ મારો શરૂ કરી દીધો. જેના પરીણામે સીધી અબ્દુલ્લાહ, સરદાર બખ્શી, સીધી શેખન વગેરે બહાદુર નવાબના બહાદુર સરદારો જખમી થયા અને મીરઝા હુસેન બેગ જે લશ્કરમાં સ્થાન રૂપ હતો તે માર્યો ગયો અને નવાબ બહાદુરના લશ્કરમાં ભંગાણ પડ્યું. મતલબ કે ઘણાં ખરા માણસો લડાઈમાં માર્યા ગયા અને જેઓ જીવતા રહ્યા તે નાસીને ડોસા તલાવડી ઉપર જ્યાં નવાબ સાહેબનો મુકામ હતો ત્યાં જઈ લડાઈની તમામ હકીકતથી તેઓને વાકેફ કર્યા, પરંતુ નવાબ બહાદુરે આથી નીરાશ નહિ થતાં પોતાના સીપાઈઓની બહાદુરીના વખાણ કરી તેમના ઉત્સાહને વધાર્યો અને પોતે તમામ માણસોને લઈ ભરૂચમાં આવી શહેરનો દરવાજો બંધ કરી જોઈતો બંદોબસ્ત કરવાના કામમાં મંડી ગયા.

આ તરફ અંગ્રેજ લશ્કર અંકલેશ્વર સુધી આવ્યું તે વખતે મી. ગખીરને ખબર મલી કે સુરતથી નીકળેલો દરીઆઈ કાફલો ભાડલુત સુધી આવી પહોંચ્યો છે. આ ઉપરથી મી. ગખીરે પોતાના લશ્કર સાથે ગામ દાવે મુકામ રાખી થોડી તોપો અને માણસો સાથે ભરૂચની સામી બાજુએ આવેલા

ટાપુ પર આવી શહેર ઉપર ગોળાબારી શરૂ કરી દીધી. આ વખતે દરીઆઈ કાફલો પણ આવી ચુક્યો હતો. તે કાફલામાં હોડીઓ ઉપર ૧૧ તોપો ચઢાવી ૨૪ કલાક સુધી શહેર ઉપર ગોળાબારીથી ૭ માણસો મરણ પામ્યાં અને ૫-૬ મકાનોને નુકસાન થયું જેથી ખીજે દિવસે નવાખ બહાદુરે મલેક મુર્તઝા અંકલેશ્વરીને બોલાવી તેના તાબાના કોળી લશ્કર સાથે અંગ્રેજો ઉપર હુમલો કરવાનો હુકમ કર્યો પરંતુ તેમની હિંમત ચાલી શકી નહિ એથી ઉલ્ટું અંગ્રેજોએ પોતાની અર્ધા મણ અને પોણા મણના ગોળા છોડી શકે એવી બે તોપોને શહેર નજદીક લાવી મારો શરૂ કરવાથી કોલાનો હઝારી ખુરજથી મલબારી દરવાજા સુધીનો ભાગ ટુટી પડ્યો પરંતુ શહેરના જવાંમદોએ તાત્કાલિક લાકડાઓ ગોઠવી તુરેલો ભાગ બંધ કરી દીધો. આથી અંગ્રેજ લશ્કર શહેરમાં દાખલ થઈ શક્યું નહિ, જેથી ખીજે દિવસે મજકુર લક્કડકોટ પણ તોડી નાંખ્યો અને શેરદિલ નવાખના માણસોએ ફરી પણ રસ્તો બંધ કરી દીધો. આ પ્રમાણે સત્તર દિવસ સુધી ચાલ્યું પરંતુ પરીણામ સુન્યમાં આવ્યું. જ્યારે આણી તરફ લગભગ છ ઘડી દીવસ બાકી હતો તે વખતે નવાખ બહાદુર તરફની તોપોનો એક ગોળો અંગ્રેજોના દારૂખાનામાં પડવાથી તે સળગી ઉઠ્યું અને સાંજ સુધીમાં બધું દારૂખાનું બળી જળીને ખલાસ થઈ જવાથી લાચાર થઈ મી. ગખીરને લડાઈ બંધ કરવી પડી.

સંધી

ઉપર પ્રમાણે પરિણામ આવ્યાથી મી. ગખીરે સુરતના નવાખ બખશીની સલાહથી વખતને માન આપી સંધીના કહેણ સાથે હીરજી નામના માણસને મછવામાં બેસાડી કાસદ તરીકે લગ્નના શેરદિલ નવાખની હજુરમાં મોકલ્યો. તે ઉપરથી ઉદાર અને સુલેહ પસંદ નવાખ મોઝઝઝઝખાન બહાદુરે કેઈ પણ પ્રકારની શરત વિના સુલેહ મનજુર રાખી. મી. ગખીરને સુરત પહોંચતા સુધી કેઈ પણ તકલીફ નહિ આપવાની ખાત્રીના પેગામ સાથે પોતાના દિવાન લલ્લુને અંગ્રેજી લશ્કરમાં મી. હીરજી સાથે રવાના કરવામાં આવ્યો. એજ વખતે વડોદરાથી ફતેહસીંગ લગ્ન પોતાના લશ્કર સાથે પહોંચ્યો હતો તેણે અંગ્રેજી લશ્કર પાછું જવાની ખબર પડવાથી મી. ગખીર ઉપર છુપો સંદેશો મોકલી કહાવ્યું કે હું તમારી મદદ માટે આવ્યો છું. મારો મુકામ ઝાડેશ્વર આગળ છે. તમે સુરત પાછા જવાનો વિચાર માંડી વાળી વળતો હુમલો કરો અને પશ્ચીમ તરફથી હુમલો કરી નવાખને કેદ કરી લગ્નનો કીલ્લો કબજે કરીએ, પરંતુ મી. ગખીરે રોકડો જવાબ આપ્યો કે સંધી થયા પછી એક મરદ બચ્ચાને છાજતું નથી કે તે હજો કરી પોતાની બહાદુરીને બટો લગાવે. હું તમારા પેગામને તિરસ્કાર સાથે રદ કરું છું. આ રીતે એક તરફથી નીરા શાજનક જવાબ મળવાથી ફતેહસીંગે

લડચના નવાબ ઉપર કહેણ મોકલ્યુ કે તમે અંગ્રેજોને સહી-સલામત જવા દેવામાં સખત લુલ કરો છો. હું તમારી મદદ માટે તૈયાર છું. તમે અને હું પોતપોતાના લશ્કર સાથે નદી પર જઈ અંગ્રેજોની પુઠ પકેડી પાછળથી મારો ચલાવીએ. અને સંપૂર્ણ ફતેહ પ્રાપ્ત કરીએ પરંતુ નવાબ બહાદુરે પણ તેની વાત માન્ય નહિ કરતાં જવાબમાં જણાવ્યું કે મારે જે કંઈ કરવાનું હતું તે ચાલુ લડાઈ વખતે કરી ચુક્યો છું. હવે લાઝીમ નથી કે વિશ્વાસઘાત કરી મારી જાત, ખાનદાન અને ધર્મને બદનક્ષીનો દાગ લગાડું એ મારાથી તો શું જે પોતાને મરદ કહેવડાવવા માગતો હોય એવા કોઈ પણ મનુષ્યથી યની શકે એમ તો નથીજ માટે હું તમારી વાતનો સ્વીકાર કરવાને બદલે તમને રજા આપું છું. આશા છે કે તમે વડોદરા તરફ ઉઠાવ કરી જશો, ખરેખર આ જવાબથી નવાબ બહાદુરની શેર દિલીની સાબીતી મળી શકે છે.

જયારત

હવે મી. ગખીર કોઈપણ જાતના ભય વિના દિવાન લલ્લુ સાથે સુરત સુધી પહોંચી ગયા અને આ તરફ લડચ ઉપરની લડાઈનું વાદળ વિખરાઈ જવાથી શહેર વાસીઓએ પોતાના પેદા કરનારની બંદગી કરી શુકના સીજદા, આનંદોસ્તવની ઉજવણી કરી મજકુર ક્રિયામાં કુમકે આવેલો લાલખાંન રોહીલો પોતાના

લશકર સાથે તેમજ ધોળકાથી આવેલાં સીંધી પઠાણ અને અરબો મળી લગભગ વીસ હજાર માણસોએ પાણી લાગ લીધે હતો.

થોડા સમય પછી આ ધર્મ ચુસ્ત શેરહિલ નવાખ તમામ લશકર સાથે ધામધુમથી પ્રથમ મખદુમ શાહ શરફાદીન સાહેબના મકાન પર જઈ ત્યાં પીર નસરુદ્દીન જમાલ (રહ.)ની દરગાહ પર ફાતેહા પડી ત્યાંથી પીર પાલુદા (રહ.)ની ટેકરી પર આવી નજરો નીચાંજથી પરવારી ત્યાંથી ગંજે રેહાન ઉર્ફે ખાખા રેહાન (રહ.)ની દરગાહ પર આવી ફાતેહાખાની પછી ઘણીજ આજીજ સાથે મતલબ ખરઆરી માટે મદદ આહી ત્યાંથી નવાખ સાહેબ હાથી ઉપર સ્વાર થઈ પીર છતર (રહ.)ના મઝારના પંગેથીએ એક પાણીનો ચશમે હતો તેમાંથી તમામ લશકરને પાણી પીવાની રજા આપી. આથી બધા લશકરે પાણીથી પોતાની તરસ મટાડી પરંતુ ચશમાનું પાણી હતું તેટલું ને તેટલું કાયમ જણાયું. ત્યાંથી મખદુમ સૈયદ કમાલ (રહ.) ની કબર પર ફાતેહા પડી ઇદગાહની નજદીક ગંજે શહીદ (રહ.) ની તુરબત પર આવી ફાતેહા ખાનીથી ફારેગ થઈ નદીને રસ્તે દરીયાઈ વડાણોને રસ્તો બતાવનાર પીર ખાખા જમન (રહ.) ના રોઝા પર આવી ફાતેહા પછી થોડા વખત આશમ કરી ત્યાંથી અખદુલ્લાહ શાહ મુરશદથી શરફ હાસલ કરી, શહેરમાં બહુગરોની પાચમાલી કરનાર પીર એહરુસ

સાહેબ (રહ.)ની દરગાહ શરીફમાં આવી ઘણાજ અદબથી ફાતેહપડી ત્યાંથી નરમદા નદીને શહેરની લગોલગ લાવી ચુકનાર હાજી પીર કીરમાની (રહ.)ની દરગાહ પર આવી પહોંચ્યા. આ વખતે સ્વારી બેવા માટે કીટ્ટા ઉપર માણસોની ઠઠ બમેલી હતી. ખરેખર આ વખતે નવાબ બહાદુર પાસે વીસ હજારથી પણ વધારે લશ્કરનો જમાવ થયેલો હોવાથી તેમજ નજદીકમાં અંગ્રેજો સાથે લડાઈ થયેલી હોવાથી નાણાંની તંગી જરૂર હતી છતાં લશ્કરને અડધો પગાર ચુકવી આપ્યો. આ વખતે લડાઈનો ભય મટી ગયેલો હોવાથી શહેરમાં શાંતી સાથે વેપાર રોજગારની છલબલ નઝરે પડતી હતી.

મુંબઈની મુલાકાત

આખી રાત્રીની શાંત નિંદ્રામાંથી જાગ્રત થઈ પક્ષીઓ પોતાના સરજનહારના ગુણગાન ગાવામાં પોતાની અદૌકીક ભાષાનો ઉપયોગ કરતાં આમતેમ ઉડી આનંદ પમાડી રહ્યાં છે. લોક પોતપોતાના ઘરોમાં ઓટલાઓ ઉપર લગભગ એક બીજાની સામસામાં બેસી દંત ધાવનગી ક્રિયામાં રોકાયેલા હોવા છતાં આનંદિત વાર્તાઓમાં પોતાના મન રીઝવી રહ્યા છે. જ્યારે નદી ઘાટ પર એક તરફ પુરૂષો અને બીજી તરફ સુંદરીઓ સ્નાન આદિ કામમાં રચ્યાં પચ્યાં જણાય છે. વહાણોમાં માલની ચઢ ઉતર વખતે ટહેલ લોકો પોતાની

નવિન ભાષામાં રાગ ચલાવી તમાશગીરોનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે. આ એક અત્યંત રમણીય સવારે નવાખ બહાદુર પોતાના દરબારમાં સિંહાસનરૂઠ થયેલા જણાય છે. ડાબી જમણી બાજુએ ઉમરાવોની ઠઠ બમેલી છે. સામી બાજુ આલીમો પંડિતો અને સોદાગર લોકોએ લીધી છે. આનંદી ચર્ચા ચાલી રહી છે. એવા વખતમાં પહેરાવાલાએ કુરનેસ બજાવી લલ્લુ દિવાનના આવ્યાની ખબર આપી. નવાખ બહાદુરનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચ્યું. દરબારમાં આવ્યાનું ફરમાન થયેથી લલ્લુ દિવાને હાજર થઈ શુંકણ સુધી નમી સલામીની રસમ અદા કરી એક પત્ર નવાખ બહાદુરના ચરણોમાં મુકી પોતે અદબથી એક જગાએ બેઠક લીધી. એટલે નવાખ બહાદુરના હુકમથી મીર મુનશીએ પત્ર હાથમાં લઈ પ્રથમ વાંચી લઈ અરજ કરી કે જહાંપનાંહુ ! આ પત્ર મી. ગળીર તરફનો છે. તેઓ જણાવે છે કે નવાખ બહાદુર સાથેની લડાઈમાં દારૂખાનું બખી જવાથી કંપની સરકારને ભારે નુકશાન થયેલું હોવાથી રૂ. ૪)લાખ ચોકલી આપશો. અહીં એક વાત જણાવવી જરૂરી જણાય છે અને તે એ કે દિવાન લલ્લુ સુરતથી નીકળ્યો તે વખતે શેઠ ધનજી અને મંચેરજી પણ તેની સાથે હતા. અને તેઓ આમ કામરેજમાં વડોદરાવાલા ફતેહસંગના દિવાન બાહુબાની મુલાકાતે ગયા હતા. આ મુલાકાતનો શું હેતુ હશે તેની શરોસા પાત્ર સાબિતી મલી શકતી નથી, છતાં લલ્લુ કંઈ

દગાથી રમત રમતો હોય એવો શકતો જરૂર પડે છે, કારણ કે નવાળ બહાદુરે કોઈ વખતે કોઈ કારણથી ગુસ્સે થઈ લલ્લુને કેદ કરેલો તે કેદમાંથી છુટવા બદલ તેને રૂ. ૨) લાખનો દં. ભરવો પડ્યો હતો. ખેર ગમે તેમ હોય પણ મી. ગખીરનો પત્ર લઈ લલ્લુનું આવવું એજ એના તરફથી શક્ય થવાને પુરતું છે. પરંતુ નવાળ બહાદુરે તો દિવાન લલ્લુ તરફ ખીલકુલ અણુગમે દર્શાવ્યો નહિ. મી. ગખીર ઉપર તેમના પત્રમાં જણાવેલી માંગણીનો અસ્વીકાર કરી કપકો પણ લખી મોકલ્યો. આથી મી. ગરીબે મુંબઈ કંપની સરકારના જનરલ ઉપર વિગતવાર હકીકત લખી જણાવી તે ઉપરથી ચાલાક જનરલે એક કાગળ લખી નવાળ બહાદુરની બહાદુરીના વર્ણન સાથે મીત્રતાઈ મજબુત કરવાના કારણે મુંબઈ પધારી કંપની સરકારના મહેમાન થવાનું આમંત્રણ કર્યું.

તેના જવાબમાં નવાળ બહાદુરના તરફથી સલામો અલેક બાદ જણાવવામાં આવ્યું કે કંપની બહાદુરના મહેમાન થવાને હું પોતાને લાગ્યશાળી સમજું છું. પરંતુ મને સંદેહ છે કે કદાચ આપ સાહેબ તરફથી નાણાંની અથવા પુરજાની માંગણી કરવામાં આવે તો તે આરાથી સ્વીકારી શકાશે નહિ અને તેમ કરતાં આપણી સંઘીમાં લંગાણ પડવાનો ભય રહે છે. માટે પ્રથમ એ બાબતનો ખુલાસો થવાની ખાસ જરૂર છે.

આ ઉપરથી બાહોશ જનરલ સાહેબે નવાળ બહાદુરનો ભય દૂર કરી સંતોષકારક જવાબ લખી મોકલ્યો જેથી ખીલ

વાર નવાખ સાહેબે પોતાની આબુખાબુ દૂશ્મનો વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી તેઓ તરફથી દગો થવાનો ભય બતાવતાં પોતે એક સ્વતંત્ર રાજકરતા તરીકે પોતાના વાવટા નિશાન સાથે મુંબઈ આવવાની માંગણી રમુ કરી તેનો પણ સંતોષ-કારક જવાબ મળવાથી નવાખ બહાદુરે આમંત્રણનો સ્વિકાર કરી પોતે મુંબઈ આવવાને તૈયાર હોવાથી મી. મારલી સાથે કેટલાક વડાણે મોકલવા લાખી જણાવ્યું એટલે મી. જનરલ હોર્નબી સાહેબે કેટલાક વડાણે જરૂરી સામાન સાથે મી. મારલી અને શેઠ નવરોઝજીની આગેવાની નીચે ભરૂચ તરફ મોકલી આપ્યા.

જ્યારે આ કાફલો ભરૂચ આવ્યો તે વખતે નવાખ સાહેબ પોતાના સ્વર્ગવાસી ઉસ્તાદ મહમદ હસન ઉર્ફે શાહ સાહુબમીયાંની આલીસાની કીયામાં રોકાયલા હોવાથી મી. મારલી વિગેરેને બે દીવસ સુધી રોકાવું પડ્યું અને ત્રીજે દીવસે શહેરમાં દાખલ થઈ નવાખ સાહેબની મુલાકાત લીધી. નવાખ સાહેબે મી. મારલી વિગેરેની ઘણીજ ખાતર બરફાસ્ત કરી પોતાનું લશ્કર અને જોવા લાયક સ્થળોની મુલાકાત કરાવી. થોડા દીવસ આનંદોત્સવમાં ગાળી ઉત્તમ પ્રકારની પરોણાગતથી તેઓને ખુશી કર્યા. પછી મુંબઈ જવાની તૈયારી કરવા માંડી. પ્રથમ પોતાની ગેરહાજરીમાં ફરમારી કામ નહુનુજી અને મહમદ શરીફના હસ્તક મુકી તે ઉપર મહમદ

બેગ અને દિવાન લલ્લુને દેખરેખ રાખવાનું જણાવ્યું. સરદાર બખશીને પોતાના લશ્કર સાથે તેમની મદદમાં હુરવખતે તૈયાર રહેવાનો હુકમ કર્યો. પુરખનો કારોબાર સૈયદ મીયાંકાળને સોંપવામાં આવ્યો અને મીર ફેઝુ, મીરઝા અશરફબેગ, મીરઝા કાદરબખશ અને દીલદારબેગને શહેર બંદોબસ્તનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. એજ પ્રમાણે શહેર બહારના પરાઓની સંભાળ લેવાની જરૂરી તાકીદ સાથે જગ્યાએ જગ્યાએ લશ્કરી ટુકડીઓ ગોઠવી દીધી. એ ઉપરાંત કેટલીક અગત્યની સુચના કરી પ્રથમ લશ્કરી પાયગાને જમીન માર્ગે રવાનાકરી પોતે, મીરઝા નધમિબેગ, મીરહુમીદ, સરદાર અનાર અલીખાંન, મુજફ્ફદીન, નજમુદ્દીન, અબ્બાસઅલી, શેખ શમસોદીન સૈયદ મહમદ, સૈયદ ખુરહાન, સૈયદ ગુલામમહમદ, શેખ રજી, શેખ નીઝામ, જહાંદરખાંન, સૈયદ ગુલામઅલી, નામદારખાંન, મીરકલાં, મીરમીયાં, અબ્દુલ વાહેદ વગેરે દરખારીયો તેમજ નોખત નીશાન અને કણ્ઠાટીક ઝુંડા સાથે અલ્લાહનું મુબારક નામ લઈ વહાણો ઉપર સ્વાર થયા.

આ વખતે નદી કીનારે તમાશગીરોના હ્રદયના ઉમળકા સાથેના મુબારક સલામતના પોકારોથી ચારે તરફથી પુખ્તોની વૃષ્ટી થવાથી નોખત અને શરણાર્થના સુર અને તોખોના અગનભેદી અવાજોથી જોવા જેવો દેખાવ નજરે પડતો હતો.

હવે મી. મારલીના હુકમથી વહાણવટીઓએ સઠ ખેલી દીધા, એટલે હવાની જોરે પાણીની સપાટી ઉપર સણસણા કરતાં વહાણો ચાલવા લાગ્યા. લગલગ સાંજના વખતે આ શાનદાર કાફલો સુરતના ખારામાં પહોંચ્યો. ત્યાં મુકામ કરી એક રાત સુખચેનમાં ગુજરી ખીજે દીવસે લંગર ઉઠાવી આગળ રવાના થયા. આ વખતે પીકનો પવન હોવાથી બે અઢી દીવસમાં મુંબઈથી ત્રણેક માઇલ દુર માહીમના મેદાનની સામે વહાણોનો લંગર કરી મી. મારલીએ નવાખ બહાદુર સાથે આવી પહોંચ્યાના સમાચાર જનરલ સાહેબ ઉપર શેઠ નવરોઝજી સાથે મોકલી આપ્યા. આથી કૌન્સીલ મેમ્બરોને સામે લેવા મોકલ્યા. તેઓ ઘણાંજ માન અકરામ સાથે નવાખ બહાદુરને મુંબાઈના ખારામાં લઈ આ ત્યાં આ વખતે જનરલ સાહેબના હુકમથી નવાખ બહાદુરના માનમાં તોપોના અવાજો થયા અને બંદરથી મુલ્લાની હવેલી સુધીનો રસ્તો શણગારી રસ્તાની બન્ને બાજુ લાઇન સર પલટનો ઉભી કરવામાં આવી હતી.

હવે નવાખ બહાદુર વહાણમાંથી ઉતરી પોતાના માણસો સાથે જનીન પર આવી પોતાને માટે તૈયાર રાખેલી સોનાની પાલખીમાં સ્વાર થયા પછી સાથેના માણસો પશુ ગાડી પર સ્વાર થયા એટલે ઘણાંજ કબજાથી ગુંડા નીશાન સાથે સ્વાફી આગળ વધી.

જનરલ હોર્નબી સાહેબના મકાન પાસે આવી ઉભી રહી, એટલે જનરલ સાહેબ પોતે ઉઘાડે માથે સામા આવવા લાગ્યા. તેમને જોઈ નવાબ બહાદુર પોતાની પાલખીમાંથી નીચે ઉતરી તેઓ સાહેબ સાથે બગલગીર થયા. આ જોઈ તમામ માણસો પોત પોતાની સ્વારીમાંથી ઉતરી પડ્યા એટલે આગળથી કરી રાખેલા ઠરાવ પ્રમાણે જનરલ સાહેબના મકાનમાં સર્વે સાથે ટીપાઈનો રંગ જમાવી અર્થાત ચાહુ કાવાને ઇનસાફ આપતાં પરસ્પર આનંદી વાર્તાલાપમાં કેટલો વખત પસાર કરી જનરલ સાહેબે પોતાને માટે લીધેલી તકલીફ બદલ તેઓ સાહેબનો ઉપકાર માની મુકામ ઉપર જવાની રજા માંગી, જેના જવાબમાં જનરલ સાહેબે નવાબ બહાદુરની સભ્યતાભરી વર્તણૂકની તારીફ કરતાં પોતાના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી મુંબઈ સુધી પધારવા બદલ વળતો ઉપકાર માની યોગ્ય શબ્દોથી વિદાયગીરી આપી એટલે નવાબ બહાદુર પોતાના માણસો સાથે આગળથી ઉતારા માટે નક્કી કરી રાખેલી મુલ્કાની સુશોભિત હુવેલીમાં જઈ મુકામ કર્યો જ્યાં પ્રથમથીજ દરેક જાતનો જરૂરી મહેમાનીનો સામાન પહોંચતો કરવામાં આવેલો હોવાથી કેઈને કેઈ પણ જાતની લેશ પણ અગવડ નહોતી.

રિવાજ પ્રમાણે બીજે દિવસે જનરલ હોર્નબી સાહેબ જ્યારે નવાબ બહાદુરના મુકામપર તોઓની વલતી મુલાકાતે

પધાર્યા તે વખતે નવાખ બહાદુર તરફથી બતાવવામાં આવેલી સભ્યતાથી અત્યંત ખુશ થઈ તેઓની ઉત્તમ રાજનિતીનાં સુંદર લાવામાં વખાણ કરી હસ્તે ચેહુરે વિદાય થયા. આ રીતે રોજ રોજ પરસ્પરની મુલાકાતો થતી એ ઉપરાંત મુંબઈના નામાંકીત ગ્રંથસ્થો જેવા કે મહમદ શરીફ, મુલ્લાં ફખરોદ્દીન વગેરે લોકો પણ નવાખ બહાદુરની ખીજમતમાં પ્રસંગોપાત હાજર થઈ મુલાકાતો લાલ લેતા હતા. આ પ્રમાણે લગાતાર મુલાકાતો ચાલુ હતી તેમજ એક મુલાકાત માટે જનરલ બહાદુરના આમંત્રણથી નવાખ બહાદુર એકલાજ કોઈ પણ જાતનો લય રાખ્યા શીવાય તેઓ સાહેબના મકાનપર ગયા ત્યાં જનરલ સાહેબે કમ્પાઉન્ડમાં આવેલા બગીચામાં નવાખ સાહેબને બેઠક આપી હતી.

આ વખતે જનરલ સાહેબના પત્ની અને પુત્રી પણ હાજર હતા તેઓ પૈકી જનરલ સાહેબ નવાખ બહાદુરની સામી બાજુએ, તેઓના પત્ની જમણી બાજુએ અને પુત્રી જેની ઉંમર લગભગ ૧૫ વરસની હતી તે ડાબી બાજુએ બીરાજેલાં હતાં. આ વખતે નવાખ બહાદુરને કોઈ વખત જમણી તરફ તો કોઈ વખત ડાબી તરફ અને કોઈ વખત સામી બાજુએ પોતાની ગરદન ફેરવી ચાલી રહેલા વાર્તાલાપમાં જરૂરી લાગ લેતા જોઈને જનરલ સાહેબને આનંદ સાથે આશ્ચર્ય થતું એ દરમિયાન અસરની નમાઝનો

વખત થવાથી નવાબ સાહેબે પોતાના ખીજમતગારને બોલાવી મુસલ્લો પાથરવા હુકમ કર્યો, તે પાથરવા જતાં હાથની ઝડપ લાગવાથી આસરે ત્રણ હજાર રૂપિયાની કીમતનું એક સુશોભિત ઝાડ દુટી કકડે કકડા થવાથી તે બિચારો લયના મારે ધ્રુજવા લાગ્યો પરંતુ ઉદાર મનના જનરલ સાહેબે તેને દીલાસો આપી પોતાને હાથે મુસલ્લો પાથરી આપ્યો, જે ઉપર શાંતીથી નમાઝ અદા કરી પોતે એક ખુદાથી ડરનાર અને મખલુકથી નીડર હોવાની સાબીતી આપી. આહુ કાવાને ઇન્સાફ આપી નવાબ બહાદુર પોતાને મુકામે જવા વિદાય થયા. આ પ્રમાણે પરસ્પરની મહેમાનીયો અને જુદી જુદી રમણીય જગ્યાઓ જોવામાં અર્થાત ખુશાલીમાં વખત પસાર થતો હતો. એવામા બળર મળી કે જમીન માર્ગેથી જે સરસામાન આવતો હતો તેને પેશ્વાઈ સુબા તરફથી રોકાવામાં આવ્યો છે. જે સામાનને નહિ રોકતાં મુંબઈ મોકલી આપવાનું જનરલ સાહેબ તરફથી કહેવડાવ્યા છતાં તેનો અમલ થયો નહિ. આથી લાચારીએ મજકુર સુબાનો કોઈ સગો મુંબઈ આવ્યો હતો તેને નવાબ બહાદુરે કેદ કરી કહેવડાવ્યું કે મારો સામાન સહીસલામત મુંબઈ પહોંચતો કરવામાં આવશે તોજ તમારા સગાને કેદ મુક્ત કરવામા આવશે, જેનો બંને તરફથી સંપુર્ણ અમલ થવાથી સુબા સાથે શાંતી કાયમ રહી, પરંતુ આ તરફ એક દિવસે જનરલ હોર્નબી સાહેબના

મકાનમાં સભા મળેલી જેમાં જનરલ સાહેબ ઉપરાંત તમામ કાઉન્સીલરો પણ હાજર હતાં. તેમાંનો મુખ્ય કાઉન્સીલર મી. વેડરબન જે એક નવજવાન હતો. તેણે મી. ગળીર અને નવાબ બહાદુર વચ્ચેની લડાઈની વાત ઉપાડી જેને અંતે મજકુર કાઉન્સીલર અને નવાબ બહાદુર વચ્ચે ઉશ્કેરણી ભર્યા વાદવિવાદ થવાથી પરસ્પર કડવાશના ખી રોપાયા. એવામાં ભરૂચથી નવાબ બહાદુરને ખોલાવવાનો કાગળ આવ્યો જેથી તેઓએ પોતાના વતન જવા જનરલ સાહેબને માંગણી કરી. જનરલ સાહેબે હજુ થોડો વખત મહેમાન તરીકે રહેવાનું ઘણું ઘણું સમજાવ્યા છતાં પણ જ્યારે માન્યું નહિ તો છેવટે તેઓએ જણાવ્યું કે અમારો વિચાર ગુજરાત સર કરી તે ઉપર કંપની સરકારનો અમલ કાયમ કરવાનો છે. અને તેમાં તમારા જેવા એક બહાદુર અને શેરદિલ નવાબની મદદની હુમને ઘણીજ જરૂર છે માટે તમે કબુલ કરો તો તમારી આગેવાની નીચે એ કામ શરૂ કરીએ અને ફાળીભુત થઈએ તો આખા ગુજરાતના સુખ તરીકે તમારી નીમણુંક કરવાની તમને ખાત્રી આપું છું.

તેનો ઇન્કાર કરતાં નવાબ સાહેબે જણાવ્યું કે પ્રથમતો મને મુલક વધારવાનો લોભ નથી. હું મારી હાલની સ્તીથીમાં સંતોષી છું. ખીજું ગુજરાત, ગાયકવાડ, પેશવાના તાબામાં છે જેની સાથે મારે મૈત્રીનો સંબંધ છે. આથી હું આપની

વાતનો સ્વીકાર કરી મીત્ર દોહી થવા ઈચ્છતો નથી. સદરહુ જવાબથી જનરલ સાહેબને નિરાશ થયેલા બેઈ મુખ્ય કાઉન્સીલર મી. વેડરબન તરફથી લફચ લડાઈ વખતે દારૂખાતું બળીજવાથી કંપની સરકારને ભારે નુકશાન લોગવવું પડ્યું છે. તે નુકશાનીનો ખાડો પુરવામાં રૂા. ચાર લાખની મદદ આપવાની દરખાસ્ત રજુ કરતાં તેણે નવાબ સાહેબને જણાવ્યું કે મારી દરખાસ્ત રદ કરવામાં આવશે તો કંપની સરકાર સાથેની આપણી દોસ્તીનો અંત આવ્યા ઉપરાંત લફચ ઉપર ખીજ વખત હુમારે ચઢાઈ કરવાની ફરજ પડશે. આથી નવાબ બહાદુરે ગુસ્સાના આવેશમાં ગર્જના કરી સાફ શબ્દોમાં જણાવી દીધું કે હું તમારી વાતનો તિરસ્કાર કરી તેની સાથેજ લફચ ઉપર ચઢાઈ લાવી મારી તલવારનો સ્વાદ આખવાને આમંત્રણ કરું છું.

આ વખતે નવાબ બહાદુરનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ નિહાળી તેઓ એક શેરદિલ અને બહાદુરીમાં અબોડ પુરૂષ હોવાની સલાજનોને ખાત્રી થએલી હોવાજ બેઈયે.

આ પ્રમાણે રંગ બગડેલો નિહાળી ચતુર જનરલ હોર્નબી સાહેબે કે જેઓ, આટલી મુદતમાં નવાબ સાહેબનો પ્રેમ છતી ચુક્યાં હતા, આવી સ્તીથીમાં પણ પોતાની મીઠી વાણીથી બહાદુર નવાબને સમજાવી શાન્ત કરી શક્યા, જેના પરિણામે રૂપીયા ચાર લાખની રકમ બે વરસની મુદતમાં

આપવાની કબુલાત આપી કરારનામું લખી પરસ્પર સહીયો કરી તેની એક એક નકલ પોતાની પાસે રાખી.

કરારનામાની મતલબ એવી હતી કે કંપની સરકારને થયેલી નુકસાની બદલ લગ્નચના નવાખ મોઅમઝઝખાન બહાદુર દર ૬ મહિનાના હપ્તાથી રૂપીઆ ચાર લાખ પુરા કરી આપે જે પછી કંપની સરકાર બીજી કંઈ પણ માંગણી કરે નહિ અને જરૂર પડે લગ્નચના બચાવના અર્થે કંપની સરકાર તરફથી નવાખ બહાદુરને લશ્કરી મદદ આપે. તેમજ મુંબઈ સરકારને જરૂર હોય ત્યારે નવાખ બહાદુર બનતી મદદ આપે. ઉપર પ્રમાણે સંધીનું કામ પુર્ણ થયેથી નવાખ બહાદુરે વિદાયગીરીની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી એટલે ખુશીથી વિદાયગીરી આપતાં જનરલ સાહેબે કરાર પ્રમાણે અમલ કરવાની ખાસ સુચના કરી.

વિદાયગીરી

જનરલ સાહેબ અને કાઉન્સીલરોથી વિદાય થઈ નવાખ બહાદુર પોતાને ઉતારે પધાર્યા જે વખતે સફરની પુરેપુરી તૈયારી થઈ ચુકી હતી. આ તરફ મુંબઈ સરકાર તરફથી પણ જોઈતા બંદોબસ્ત માટે તેમજ નવાખ બહાદુરના માનાર્થે રસ્તાની બન્ને બાજુએ હારબંધ સીપાઈયો ગોઠવી દેવામાં આવ્યા હતા. શહેરમાં લોકોને બબર પહોંચેલી હોવાથી

શ્રીમંત શેઠીયાઓએ અને આખરૂદાર ગ્રહસ્થોએ પણ હાજરી આપી યોગ્ય સનમાન આપ્યું. હવે નવાબ બહાદુર પોતાના દરબારીયો અને રસાલા સાથે સ્વાર થયા કે તરતજ તેમના માનમાં તોપોના ધડાકા શરૂ થયા ઉપરાંત તમાશગીરોએ મુખારક સલામતના પોકારોથી આકાશ ગર્જવી મુક્યું.

નવાબ બહાદુર હસ્તે મુખડે લોકોની સલામ ઝીલતા હસ્તમેળાપ કરતાં રાજમાર્ગે થઈને બંદર ઉપર આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં જનરલ સાહેબ તેઓના સ્ટાફ સાથે હાજર હતા. તેમણે યોગ્ય ઝનમાન સાથે પ્રથમથી શણગારી તૈયાર રાખેલા મછવામાં નવાબ બહાદુરને તેમના સાથીદારો મીરજા નઝમ બેગ, અઝી મુદ્દીનખાન, સૈયદ બડુમીયાં, સરદાર અનાર અલીખાન, સૈયદ ગુલામ મહુમદ, સૈયદ શાહુલાહખમીયાં, સૈયદ અબ્બાસઅલી વગેરે સાહેબો સાથે બેસાડવામાં આવ્યા તેજ વખતે ફરીથી તોપોના અવાજ કર્યા અને મછવો આગળ ચાલવા લાગ્યો. રસ્તામાં જે વડાણો મળતાં તેમાંથી સલામીની તોપોના અવાજ થતાં. એવી રીતે મુખ્ય જહાઝ સુધી આવી પહોંચ્યા, તે ઉપર સ્વાર થઈ પોતાના બંને હાથો ઉભાં કરી કીનારા ઉપરના લોકોથી છેલ્લી વિદાય લીધી. આ પછી બાકીના માણસો અને સરસામાન વડાણો ઉપર ચઢાવી આશરે બે ઘડી દિવસ બાકી હોવાથી વહાણ ઉપર અસરની નમાઝ કરી અદા અદલાહપાકની અંતકરણથી બંદગી કરી કાફલો

આગળ ચાલવા માંડ્યો. આ વખતે સામી બાજુનો પવન હોવાથી ઘણીજ ધીમી ચાલથી આગળ વધવા માંડ્યું. આ રીતે લગભગ એક અઠવાડીયે સુરત આવી પહોંચ્યા ત્યાં મી. ગખીરનું વહાણ કે જેમાં બેસી તે મુંબાઈ જતો જેવામાં આવ્યો તે ઉપરથી તપાસ કરતાં ખીન પાયાદાર સાધનોથી ઉડતી ખબર મલી કે શેઠ ધનજીશાહ અને દિવાન લલ્લુના કહેવાથી મુખ્ય કૌન્સોલર મી. વેડરબનને નવાળ બહાદુર વિરૂદ્ધ સલાહ આપવા માટે મી. ગખીર મુંબાઈ તરફ ગયા છે. રસ્તામાં સુરતના નવાળ હફીઝોદ્દીનખાન તરફથી મહેમાની આપવામાં આવી હતી ત્યાંથી વિદાય થઈ ન્યારે ભરૂચના પુરજ ઉપર વહાણો આવ્યાં તે વખતે નવાળ સાહેબને તેમની ફેઈ નામે હફીઝખાનમના ગુજરી જવાના સમાચાર મળ્યા. તેમના શોગમાં એક દીવસ પુરજ ઉપર ગાળી બીજે દીવસે સવારે ભરૂચ શહેરમાં પધારી સાથે આવેલા અંગ્રેજ અહુસ્થ મી. મારલીને શહેરમાં બોલાવી યોગ્ય સરપાવ આપવામાં આવ્યો, જ પછી જનરલ સાહેબ પર પોતાને સહી સલામત ભરૂચ પહોંચવાની હકીકત સાથે મીત્રાચારી ભર્યો પત્ર લખી આપી તેમને વિદાય કરવામાં આવ્યા.

બદલો

કહે છે કે નવાળ બહાદુરનો પાયદળ રસાલો કેટલાક સર સામાન સાથે મુંબાઈથી ભરૂચ તરફ જમીન માર્ગે પણ રવાના કરવામાં આવ્યો હતો તેને વરાછા ગામ આગળ અહા

વીશીના અમલદાર નાગુજીએ લુટી લીધો હતો. તેઓને કહેવા કહેવડાવ્યા છતાં પણ સુલેહ લઈ પરીણામ નહિ આવ્યાથી નવાબ બહાદુરે પોતાની ખાસ પલટનમાંથી કેટલું લશ્કર ત્યાં મોકલી તેના કેટલાક ગામેમાં લુટ કરી ત્યાંથી અમુક માણસોને કેદી તરીકે પકડી લાવતા હતા. તે લગભગ હાંસોટ આગળ આવ્યા ત્યારે નાગુજીને પોતાના લશ્કર સાથે પાછળ આવતો જોઈ તેનો મુકાબલો કર્યો. સામ સામી મોરચાં બાંધી પ્રથમ તીરોનો મારો શરૂ કરવામાં આવ્યો. તેથી બંને તરફના ઘણાં માણસો જખમી થવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે એક પહોર વિતી જવા છતાં કંઈ પણ પરીણામ આવતું નહિ જણાયાથી તલવારો ઉઘાડી અલ્લાહો અકબરની ગગન ભેદી ગર્જના સાથે ઇસ્લામી બહાદુરો સામેના લશ્કર ઉપર એકદમ ટુટી પડ્યા અને એવી ચાલાકીથી તલવારનો મારો શરૂ કર્યો કે થોડીકજ વારમાં દુશ્મનનાં સીપાઈઓ મુઠકાં થઈ એક ઉપર એક જનીન પર પડવા લાગ્યા અને આખા મેદાનમાં લોહીના વહેવાથી નાનાં મોટાં ખાખોચીયાં ભરાઈ ગયાં.

આવો રંગ જોઈને હીંમત હારી જવાથી નાગુજી પોતે મેદાન છોડી નાસી ગયો અને અને તેનું લશ્કર પણ સીપાઈઓના ગમે તેમ નાસી જવાથી વેર વિખેર થઈ ગયું. આવી સખત હાર થવાથી લુટાએલો તમામ સામાન પાછો આપવાની કબુલાત

સાથે સંધીનું કહેણ મોકલ્યું. જેથી ઉદાર મનનાં નવાબ બહાદુરે લડાઈ બંધ કરી પોતાના લશ્કરને બોલાવી લઈ તેની સાથે સંધી કરી પોતે હરકોઈની સાથે સંપત્તી રહેવામાં અતિ મમતાળુ હોવાનો દાખલો પુરો પાડ્યો એટલુંજ નહિ પણ એક તરફ કંપની સરકાર અને બીજી તરફ નાગુજી તેમજ પેશ્વાઈ સરકાર સાથે સંધી થયેલી હોવાથી કાયમને માટે લડાઈનું વાદળ વિખરાઈ ગયેલું સમજી ત્રણ હજારના ખાસ જુના લશ્કર સિવાય બાકીના બધાજ સિપાઈઓને લશ્કરી નોકરીમાંથી છુટા કરી રજા આપી દીધી. આથી નવાબ બહાદુર વિશ્વાસુ સ્વભાવના હોવા ઉપરાંત સ્વચ્છ મનના હોવાનો પુરાવો મલે છે.

ઉઘરાણી

કુદરતના નિયમોમાં આ પણ એક નિયમ છે કે વૈભવમાં અને કામમાં પસાર થયેલા ગમે તેટલા લાંબા વખતનું પણ મનુષ્યને લાન રહેતું નથી. તેજ નિયમ પ્રમાણે મુંબાઈથી આવ્યા પછી રાજકીય કામે ઉપરાંત નાગુજી સાથેની લડાઈના રોકાણને લીધે દિવસો પછી દિવસ અને મહિના પછી મહિના વિતી ગયાનું નવાબ બહાદુરને લાન રહ્યું નહિ. ત્યાંતો છ માસ વીતી જવાથી શરત પ્રમાણે રૂપિયા એક લાખનો હુતો વસુલ લેવા સાડ મી. મારલી ભરૂચ આવી

પહોંચ્યા અને તેમણે કરાર પ્રમાણે માંગણી રજુ કરી તે વખતે જાણે એકાએક નિંદ્રામાંથી જાગૃત થયા હોય તેમ કંઈ પણ તૈયારી કરેલી નહિં હોવાથી ગભરાટમાં પડ્યા અને શું જવાબ આપવો તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા, કારણ વાયદા પ્રમાણે વર્તવાને લાચાર હતા. છેવટે સત્ય હકિકત નિવેદન કરતાં જણાવ્યું કે હું કરેલા કરાર પ્રમાણે નાણા મોકલવા તૈયાર છું, પરંતુ અઠાવીશીના અમલદાર નાગુજીએ મારો મુંબાઈથી ભરૂચ આવતી પાયગા સાથેનો તમામ સામાન લુટી લેવાથી મને નુકશાનીમાં ઉતરવું પડ્યું તે ઉપરાંત મજૂર નાગુજીને તેના કર્તવ્યનો બદલો આપવાનું જરૂરી હોવાથી તે માટે તેની સાથે લડાઈ જાહેર કરવી પડી આથી દેખીતુંજ છે કે મારાથી વાયદા પ્રમાણે નાણાની જોગવાઈ થઈ શકી નહિં એટલે હાલતો લાચાર છું. પરંતુ ટુંક સુદતમાં લડાઈનું છેવટ આવી જશે એટલે બનતી ત્વરાએ યોગ્ય બદોબસ્ત કરી કબુલાત પ્રમાણેની રકમ પહોંચતી કરી શકીશ.

ઉપર પ્રમાણેની હકિકતનો પત્ર જનરલ હોર્નબી સાહેબના નામનો લઈ મી. માર્લી પાછા ફર્યા. તેઓના ગયા પછી નવાબ બહાદુરે નાણાંની વ્યવસ્થા કરવા સંબંધી સલાહ માંગતા કપટી લલ્લુએ ઘણાંજ અદબથી, મીઠી ભાષામાં, મહાન હીતચ્છુ હોવાનો ડોળ કરી અરજ કરી કે જહાંપનાહ ! આપ ઘણાંજ બાહોશ અને કાર્યકુશળ હોવા

છતાં મારા જેવા કમસમજ મનુષ્યને આટલું બધું માન આપે છે તો મારી અલ્પ બુદ્ધી પ્રમાણે હાલ કંપની સરકાર સાથે સંધી થયેલી હોવાથી આપણને લશ્કરની જરૂર નથી માટે લશ્કરી ખર્ચ કમી કરી જે રકમ બચત રહે તે ઉપરાંત શહેરના શ્રીમંતો પાસેથી નાણાંની માંગણી કરવી, આ પ્રમાણે કરવા છતાં પણ જોઈતી રકમ એકઠી થઈ શકે નહિ તો કર વેરાથી ખોટ પુરી કરવી. આથી લોખા દીલના નવાખ બહાદુરે પોતાની ખાસ વફાદાર પાયગાના ગણ હઝાર સીપાઈઓમાંથી એકદમ તેવીસ સો માણસોને રજા આપી, લશ્કરી બજામાં નહિ ઈચ્છવા જોગ ઘટાડો કરી મુક્યો. તે પછી દરબારી અને શહેરના શ્રીમંતો પાસેથી કરજ પેટે રોકડ નાણું લીધું. અને જેમની પાસે રોકડ નાણું નહતું તેમની પાસેથી સોના રૂપાનું ઘરેણું લેવા છતાં પણ જોઈતી રકમ એકઠી થઈ શકી નહિ, માટે લોકો ઉપર વેરો નાંખી લગભગ બે લાખ રૂપીયાનો અવેજ એકઠો તો કર્યો પણ એથી નવાખ બહાદુર પ્રત્યે નાના મોટા દરેક માણસના મનમાં અલાવ ઉત્પન્ન થયો. ઉપર પ્રમાણે નાણાં મેળવ્યા બીજા છ માસ પસાર થયા એટલે બીજાવાર મી. મારલી ઉઘરાણીએ આવ્યા, પણ આ વખતે તેઓ શહેરની પાસે નહિ આવતાં નદીમાં દુર વહાણને લંગારી ત્યાંથીજ સંદેશો મોકલી રૂપીયા ચાર લાખની માંગણી કરી, જો કે નવાખ બહાદુર તરફથી તેઓને શહેરમાં આવવાનું

આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું પરંતુ તેનો સ્વીકાર નહિ કરતાં તેઓએ નાણુંની રકમ વહાણ પર મોકલવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનું એકઠું કરેલું સોના રૂપાનું ઘરેણું અને રોકડ નાણું વગેરે એક મજબુત પેટીમાં બંધ કરી દિવાન લલ્લુના ખાસ મુનીમ સાથે વહાણ ઉપર મોકલી આપ્યું અને સાથે સંદેશો પણ મોકલ્યો કે હાલ મોકલેલી રકમનો સ્વીકાર કરશો અને ખુટતી રકમ હવે પછી મોકલવામાં આવશે. લલ્લુના મુનીમે સદરહુ પેટી મી. મારલી સમક્ષ રજુ કરી એટલે તેને ખોલવામાં આવી. આ બાબત લોકવાયકા એવી છે કે મી. મારલી એક જણસ હાથમાં લઈ તેની કીમત અને કયા ઉપયોગમાં આવે છે તેની તજવીજ કરતા હતા અને લલ્લુ દિવાનનો મુનીમ ભળતો જવાબ આપતો હતો. આમ કરતાં પેટીમાં રૂપાની પાઘડીયો, સોનાના ચંદનહાર મલી આવતાં તે વિશે પુછતાં દગાબાજ મુનીમે જણાવ્યું કે એ પાઘડીયો સ્ત્રીઓને પગે પહેરવા માટેની છે. અને હાર સ્ત્રીઓના ગળામાં પહેરવાનું કીમતી અને શોભાયમાન ઘરેણું છે જે આપના ઉપર મોકલવામાં કંપની સરકારની ઠેકડી કરવાનો નવાખ બહાદુરનો હેતુ હોવો જોઈએ. જેમ ચણગારી પડવાથી દારૂખાનું સળગી ઉઠે અને પુક મારવાથી ભડકે થાય તેમ મુનીમના શબ્દોથી મી. મારલી ભભુકી ઉઠ્યો અને ગુસ્સાના આવેશમાં આગળ પાછળનો કંઈપણ વિચાર કય વિના લાત મારી માલની પેટી ફેંકી દીધી.

તાકેલા નિશાન પર બરાબર તીર વાગેલું જોઈ દગાબાજ સુનીમ મનમાને મનમાં ખુશી થતો ત્યાંથી ગુપચુપ નીકળી નાહો અને શહેરમાં નવાબની હજુરમાં આવી ઠાવકુ મહેલો રાખી પોતે કરેલી શરારત પર ઢાંક પીછોડો કરી બાકીની તમામ હકીકત જણાવી દીધી. આથી નવાબ બહાદુરે સ્પષ્ટી-કરણ કરવા કેટલાક માણસો મોકલ્યા, પરંતુ ત્યાં પહોંચે તે અગાઉ મી. મારલી મુંબાઈ તરફ રવાના થઈ ચુકેલા હોવાથી તેઓ પાછા આવ્યા. પાછા આવતી વખતે તેમને પુરજ આગળ ઘરેણું સાથેની પેટી મલી આવી, જે લઈ તેઓએ નવાબ બહાદુર સમક્ષ રજુ કરી જેને અમાનત તરિકે સંભાળિને ચુકી, વિગતવાર એક પત્ર લખી જનરલ સાહેબની સેવામાં પોતાના વિશ્વાસુ માણસ હીમતખાનને મુંબાઈ મોકલી આપ્યો. તેજ વખતે કપટી દિવાન લલ્લુભાઈએ પણ છુપી રીતે પેતાના સુનીમને મી. વેડરબનની પાસે મોકલ્યો.

ચઠાઈ

મી. મારલીએ મુંબઈ પહોંચી જનરલ સાહેબ અને કાઉન્સીલ સમક્ષ તમામ હકીકત જણાવી તે ઉપરથી મી. વેડરબન બોલી ઉઠ્યા કે નવાબ પોતે ઘણાજ અભિમાની હોવાથી સીધી રીતે નાણાં આપે એમ હું માની શકતો નથી. આટે મને પરવાનગી આપો કે હું જરૂરી તૈયારી સાથે

લશ્કર લઈ ભરૂચ ઉપર ચઢાઈ કરી એક મુલક ખાલસા કરું. આ ઉપરથી જનરલ સાહેબે જણાવ્યું કે એક વખત મી. ગળીરે લડાઈ કરી કંપનીને નુકશાનમાં ઉતારવા સિવાય કંઈ કરી શક્યા નહિ પરંતુ તમે બહાદુર હોવાથી જીત મેળવ્યાની આશા રાખી શકાય પણ મને ખાતરી છે કે નવાળ બહાદુર વચનના સાચા છે. તેઓ કશર પ્રમાણે અમલ કરવામાં પાછીપાની કરશે નહિ.

આપણે જાણીએ છે કે હાલમાં તેમની આર્થિક સ્થિતિ સારી નથી માટે આપણે સખર કરવી જોઈએ, પરંતુ જ્યારે વેડરબન તરફથી એવી શરત રજુ કરવામાં આવી કે કદાચ લડાઈમાં મારી હાર થાય તો આ લડાઈનું બધુંજ ખર્ચ મારે કંપની સરકારને ભરપાઈ કરી આપવો. આથી જનરલ સાહેબ નાખુશી હોવા છતાં કાઉન્સિલની બહુમતીથી વેડરબનને ભરૂચ ઉપર ચઢાઈ કરવાની પરવાનગી મળી ગઈ.

કોઈ કહેશે કે મી. બેડરબન આટલી બધી હીમત શા ઉપર રૂખતા હતા તો તેને જવાબ નીચેની લોકવાયકાથી ઘણીજ સહેલાઈથી મળે છે અને તે એ કે ઉપર જણાવી ગયા તેમ કપટી દિવાન લલ્લુએ પોતાના જે મુનીમને મુંબાઈ મોકલ્યો હતો તેણે મુંબાઈ જઈ મી. વેડરબનની સમક્ષ નવાળ બહાદુરની હાલની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરતાં સાફ સાફ શબ્દોમાં કહી દીધું હતું કે નાગુજ સાથેની લડાઈના

પરીણામે નવાબની આર્થિક સ્થિતિ ખરાબ છે, દિવાન લલ્લુની સલાહથી તમામ લશ્કરને રજા આપી ફક્ત ૭૦૦ સીપાઇ છે. અને તેમને પણ પુરતો પગાર મળી શકતો નથી. નાણાં અને ઘરેણાં એકઠા કરવા જતાં શ્રીમંત વર્ગ નાખુશ થયું છે તેમજ વેરો નાખવાથી આમ વર્ગના લોકોમાં અભાવ પ્રગટ થયો છે. એટલુંજ નહિ પણ જો આ વખતે ભરૂચ ઉપર ચઢાઈ કરવામાં આવે તો તે અંગેનો તમામ ખરચ દિવાન લલ્લુ તરફથી આપવા ઉપરાંત ખીજી છુપી મદદ આપવાની મહેઠાણી કબુલાત આપવામાં આવી હતી. વગેરે.

ગમે તેમ હોય પણ આઠ હજારના લશ્કર, ત્રણ હજાર ગોળા, સંખ્યાબંધ તૈપો અને ખંદુકો ઉપરાંત જરૂર પ્રમાણેનું દારૂખાનું સાત મોટા જંગી વડાણો ઉપર ચઢાવી મી. પારશીન જેવા કુશળ લડવૈયાને સાથે લઈ મી. વેડરબન ભરૂચ તરફ રવાના થયા, પરંતુ આ બાબતની સત્ય હકીકતથી નવાબ બહાદુરને અંધારામાંજ રાખવામાં આવ્યા.

આ તરફ મુસલમાની મુબારક શાબાન મહિનાની ચૌદમી તારીખ એટલે શબ્દભરાતનો પવિત્ર તહેવાર હોવાથી શહેરમાં હર તરફ ખુશાલી વ્યાપી રહી હતી અને રંગ રોગન, કીમતી શેતરંજીઓ, હાંડી ઝુમરોથી શોભી રહેલી મસ્જિદોમાં અંદર બહાર દીવા સળગાવી દીધેલા હોવાથી આંખોને ઠંડક આપે એવી દોશનીમાં કેટલાક ધાર્મિક

મુસલમાનો એક ચીતે પોતાના પેદા કરનારની ઈબાદતમાં લીન થએલા જણાય છે. તો કોઈ સુંદર અને લપકાદાર પોશાકમાં સજ્જ થઈ હીના-ગુલાબ વગેરે મનપસંદ ખુશબોદાર અત્તર લગાવી પ્રખુલ્લિત મનથી મિત્રોની ટોળી સાથે આનંદી વાતો કરતા હાથમાંની શોટી આમ તેમ હલાવતા શરીરઆમ રસ્તેથી જતા આવતા લોકો સામે મળનારને મુબારક સલામતના શુવાકયથી વધાવી લેવા ઉપરાંત સ્નેહભરી રીતે પરસ્પર હસ્તમેળાપ કરી સ્નેહભરી લાગણી દર્શાવતા જોવામાં આવે છે. તો કંઈ શ્રીમંત ગૃહસ્થની ગગન લેદી ઈમારતના ચોગાંનમાં તરેહુ તરેહુની રાગ રાગણીયોથી ભરપુર હોવા ઉપરાંત ઇાન બહેર મારી જાય એવી દુદંભી નાદ સંભળાય છે. જ્યારે અંદરના ભાગમાં આવેલા બેઠકખાનામાં શેખ, સૈયદ, મુગલ, પઠાણ ખાનદાનના, ઈસ્લામી તરીકે કોમી લેદના અભાવે, બંધુ પ્રેમમાંજ સર્વસ્વ હિત સમજનાર, ચઢતી ઉતરતી પંક્તિના સરકારી હોદ્દેદારો ઉપરાંત જમીનદારો, હકીમ, મીસ્ત્રી, વિદ્વાન, મીર, મુદ્દાં વગેરે ધંધાદારી ગૃહસ્થોનો લવ્ય મેળાવડામાં વિષયવાર વિનયપુર્વક ચર્ચા ચાલતી, ઉપરાંત કોઈ હુક્કાને, કોઈ કાવાને, કોઈ પાનને, કોઈ સામે મુકેલી રકાબીમાંના ખાધ પદાર્થને ઇન્સાફ આપી રહ્યા છે.

આજ વખતે સ્ત્રી વર્ગમાં કોઈ પુરીયો વણુવાના કામમાં કોઈ દ્રાક્ષ ચારોલી ખસખસ પીસ્તા બદામ વગેરે સાફ કરવામાં

કોઈ શરબતની તૈયારીમાં કોઈ હલવો, મુરંડો, મરઘા, પુરી, ભજીયા વગેરે જુદાજુદા પ્રકારની સ્વાદીસ્ટ વાનિઓને સુશોભિત ચીનાઈ રકાખીયોમાં ગોઠવી બેઠકખાનામાં પુરૂષો સમક્ષ પહોંચાડવાના કામમાં ઉમંગથી લાગી ગયેલી જણાય છે. વળી કોઈ જગાએ લિફ્ટકોના ટોળાં ને ટોળાં કોઈ ઉદાર ગૃહસ્થો પાસે લિક્ષા મેળવવા સાડૂ એકની ઉપર એક પડમ પડી કરતાં જણાય છે.

એવા વખતમાં કોઈ કારણથી ભયભિત થયેલો હોય એવો એક માણસ પોતાની ધુનમાંને ધુનમાં આજી બાજી જોયા સિવાય ઠોકરખાઈ પડવાની પણ દરકાર કર્યા સિવાય બેશબેર દોડતો દરબારગઢ તરફ જતો જોવામાં આવે છે. આ વખતે દરબારગઢના ખાસ દિવાને આમમાં પોતાના ખાસ આસન ઉપર નવાળ બહાદુર ખીરાજમાન હોવા ઉપરાંત અમીર, મુલ્લા, મોલવી, પંડીત, કાજી અને ખીજા માનનીય ગૃહસ્થોની કચેરી ચીકાર ભરેલી જણાય છે.

ચપરાસીપો પોતાના સંપુર્ણ ડ્રેસમાં પોત પોતાને સ્થાને ચોગ્ય હુકમ મળે તરતજ અમલ કરવાની તૈયારીમાં ઉભા છે. દરવાજા ઉપર પ્રચંડ શરીરના બે બહાદુર સીપાઈ તલવારો સહિત આમથી તેમ ફેરા ફરતા જોવામાં આવે છે. એજ વખતે કોઈ બહાર ચોગાનમાં ઠોકરખાઈ પડી જવાથી બે ભાન થવાના સમાચાર દરવાજા પરના સીપાઈને મળ્યા જે નિમમ

પ્રમાણે દરબારગઢના ચપરાસીને ખખર આપી પ્રથમ પેઠે પોતાને કામે મંડી ગયા, જે પરથી ચપરાસી આ વાત ખાસ ચોખદારની સમક્ષ જાહેર કરે છે અને ચોખદાર નિયમ પ્રમાણે સામે આવી ઇસ્લામી કાયદા મુજબ વિનય પુર્વક પ્રણામ કરી ઉભો રહી હુકમ મળ્યા પછી સર્વે હકીકત જાહેર કરે છે, એટલે નવાબ બહાદુરના હુકમથી તે માણસને બેલાન અવસ્થામાંજ કચેરીમાં લાવવામાં આવ્યો. તે શરીરે રૂપ પુષ્ટ, રંગે કાળો, પગથી માથા સુધી ધુળમાં રંગદોળાએલો, જાડાં અને ફાટેલા વસ્ત્રો વાડો કેઈ ગ્રામ્યવાસિ અજાણ્યો પુરૂષ જણાયો.

તેને લાનમાં લાવ્યા અનેક પ્રયત્નો કરવામાં લગભગ અર્ધો પહોર પસાર થવા છતાં ફેરફાર થયેલો જણાયો નહિ. આથી ખીજના દુઃખે દુઃખી થનાર દયાળુ નવાબ બહાદુર જાતે ઉભા થયા અને પોતાના ખાસ ટોર્સમાંથી અમુક ચોખ્ખીની શીશી લાવી દરદીના નાક પાસે રાખી ઉભા રહ્યા. આ વખતે શીશીમાંની દવાની સુગંધ આખા દરબારમાં પ્રસરી ગયેલી હોવાથી ત્યાં હાજર રહેલા તમામ માણસોનાં મગજ પ્રવૃત્તિ થયાં. તેમજ દરદીને પણ ધીરે ધીરે લાન આવતું જણાયું.

જ્યારે તે સંપૂર્ણ શુષ્કીમાં આવ્યો એટલે તેને આમ દરબારમાં ઉતાવળે આવવાનું કારણ પુછવાથી તેણે જણાવ્યું કે જહાંપનાહ, દરયામાંથી મોટા અને જંગી વડાણોને માણસોથી ખીચો ખીચ ભરેલા આ તરફ આવતા જોઈ હું ભયભીત થઈ

ખનતી ત્વરાએ આપ સરકારને ખબર પહોંચાડવાના વિચારથી પુરપાટ હોડતો આવ્યો. લાંબી મંજલ હોડવાના શ્રમથી હું ઘણો થાકી ગયો. વળી મને ભુક પણ કકડીને લાગી હતી છતાં તેની દરકાર કર્યા સિવાય દળ મંજલ કરતો ઉઘાડે પગે અને ઉઘાડે માથે હું દરબાર ગઢના ચોગાન સુધી તો આવી પહોંચ્યો. આ વખતે મને ખોલવાની પણ શક્તિ ન હોતી તેમાં વળી હીણ ભાગ્યે ઠાકર લાગી જેથી પડી ગયો અને પડતાંજ ખેલાન થયો.

વધુ તપાસ કરતાં તેણે જણાવ્યું કે નામદાર, વહાણો ઉપરના વાવટા ઉપરથી તે કંપની સરકારના હોવા જોઈયે. આ પછી તે માણસને પેટ પુરતું ભોજન કરાવ્યા પછી જોડી લુગડાં આપી વિદાય કર્યાં. પછી પોતાના એક ઘોડેસ્વારને હોડાવી ખરેખરી હુકીકત મેળવવાના પરીણામે મી. વેડરબનનું મી. વારશીન અને પુરતા લશ્કર સાથે આવવાના સમાચારથી નવાખ સાહેબને ઘણુંજ આશ્ચર્ય થયું, કારણ પોતાના તરફથી મુંબાઈ મોકલેલા માણસો તરફથી કંઈ પણ હુકીકત મળી નહોતી.

જનરલ સાહેબ તરફથી આવેલા કાગળમાં પણ મી. વેડરબનના ભરૂચ ઉપર આવવા સંબંધી ઈશારો સુધ્ધાં નહોતો. છતાં આ પ્રમાણે ઓચિંતી ખબર મળવાથી મુંબઈમાં પડવાથી દિવાન લલ્લુને ખોલાવી આવા અણીના પ્રસંગે શું કરવું તે ખાખતની સલાહ માંગી. પરંતુ અફસોસ તો એ

વાતનું છે કે પોતાના અન્નદાતા જેવા ગણાતા આ બહાદુર ઉદાર અને વિશ્વાસુ નવાબની આર્થિક તેમજ લશ્કરી નિર્બળતામાં સુધારો કરવાની સલાહ આપવાને અથવા કંપની સરકાર સાથે સલાહ જળવાઈ રહે એવાં પગલાં લેવામાં જોઈતી મદદ આપવાને બદલે દગાખોર દિવાન લલ્લુ જણાવે છે કે નામદાર આપ શા માટે ચિંતા કરો છો જો વેડરબન લડાઈના વિચારે આવ્યો હશે તો આપણે ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં એને પણ મી. મારલીની માફક નસાડી મુકીશું કે ફરીથી આ તરફ આવવાનું નામ પણ લેશે નહિ. વળી આપણને એ પણ ખબર નથી કે એઓ ખરેખર લડાઈનાજ વિચારથી આવે છે કે કોઈ બીજા કામ માટે આવે છે. માટે પ્રથમ આપણે એઓની મહેમાનગીરી માટે મહેમાની સામાન મોકલાવીએ. જો એ સામાન એઓ રાખી લેશે તો આપણે સમજીશું કે એઓ મીત્ર તરીકે પધારે છે અને એથી ઉલટું હશે તો તે એનીજ મેળે જણાઈ આવશે.

આથી, સુલેહપસંદ નવાબ સાહેબના હુકમથી એક હોડીમાં મહેમાનીના સામાન સાથે તેમના વિશ્વાસુ માણસ મહમદ શરીફને રવાના કર્યો જેને ભાડલુત.આગળ પહોંચતા અંગ્રેજ વહાણોનો લેટો થયો એટલે તેણે સલામો અલેક પછી લાવેલો સઘળો સરસામાન મી. વેડરબન સમક્ષ રજુ કરતાં હું કે નવાબ સાહેબે આપ જેવા મોઢાં મહેમાન

માટે આ બાધ પદાર્થો મોકલી બનતી દરેકે દરેક બીજમત બબવી લાવવાનો હુકમ કરી મને મોકલવામાં આવ્યો છે. આશા છે કે આપ મારી સેવાનો સ્વીકાર કરશો અને શહેરમાં પધારી આપના દર્શનનો લાલ આપી નવાબ બહાદુરની ખુશીમાં વધારો કરશો. જેના જવાબમાં મી. વેડરબન તરફથી જણાવવામાં આવ્યું કે તમારા નવાબ સાહેબે કંપની સરકાર સાથે કરેલાં કરારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે રૂપિયા ચાર લાખની રકમ પૈકી એક પાંચ પણ હજુ સુધી આપી નથી. આ બાબતની ઉઘરાણી માટે અમારા તરફથી મોકલવામાં આવેલ માણસને બે વખત ખાલી હાથે પાછા ફરવું પડ્યું હતું. છેવટે એજ કામ સાડું મારે આવવું પડ્યું છે, માટે નવાબ સાહેબને જણાવો કે શરત પ્રમાણે રૂપિયા ચાર લાખની પુરેપુરી રકમ મોકલી આપે તોજ હું તેમની મહેમાનગીરીનો સ્વીકાર કરી શકીશ અને તેમ નહિં થાય તો મારે સખતાઈના પગલા લેવાની ફરજ પડશે.

આ ઉપરથી મહુમદ શરીફે એક કાગળ લખી વિગતવાર હકીકતથી નવાબ સાહેબને માહિતગાર કર્યા, અને જવાબની રાહ બેતાં ત્યાંજ પડી રહ્યા. આ તરફ નવાબ સાહેબને પત્ર મળ્યો તે વખતે પણ ત્યાં દિવાન લલ્લુ હાજરજ હતો તેણે જણાવ્યું કે પ્રથમ મોરચા બધી કરી આપને યોગ્ય લાગે એવો જવાબ લખી મોકલાવો તે પ્રમાણે કરી નવાબ

લાખી મોકલ્યો, કે હું કંપની સરકારનો મીત્ર છું અને હું મેંશાં મીત્ર તરીકે રહેવા ઇચ્છું છું તેમજ કરેલા કરાર પ્રમાણે મેં નાણા આપવાની ના પાડીજ નથી. અલબત્ત વાચનદા પ્રમાણે અમલ થઈ શક્યો નહિ પરંતુ તેમાં પ્રતિકુળ સંજોગોનો વાંક છે, મારો નહિ. અને આપ પોતે પણ સારી રીતે સમજી શકો એમ છે, છતાં આ પ્રમાણે લશ્કરી તૈયારી સાથે આપના પધારવાનું કારણ મારાથી સમજી શકાતું નથી. મતલબ કે હું દરેક રીતે રૂપીયા આપી કસર પુરો કરવા તૈયાર છું. મારે આપ એક મીત્ર તરીકે શહેરમાં પધારવાની તસ્દી લેશો.

આ વખતે મી. વેડરબનના વહાણોને કિનારા ઉપર લાંગર કરી વેરવાડા આગળ તમામ લશ્કરે જમીન ઉપર ઉતરી તોપો વગેરે સામાન સાથે શહેર તરફ આગળ વધવાનું શરૂ કર્યું હતું, તેવામાં નવાળ સાહેબનો ઉપરની મતલબનો કાગળ મળ્યો જે વાંચી ફેંકી દેતાં ઉચ્ચાર કર્યો કે ખરેખર નવાળ જુઠો છે અને આવા અસત્ય લખાણથી અમને ધોકો આપવા ઇચ્છે છે, પરંતુ એક અંગ્રેજ ખરચો દાવમાં આવે એ અસંભવિત છે.

આ વખતે મહમદ શરીફ ત્યાંજ હતો તેણે કહ્યું કે સાહેબ મારી આખી ઉમરમાં મેં કદી પણ નવાળ બહાદુરને અસત્ય વચન ઉચ્ચારતાં સાંભળ્યા નથી. તેમજ કોઈની

સાથે કોઈ પણ પ્રસંગે કપટ કરતાં જોયા નથી. એઓ તદ્દન સાદા અને સરળ સ્વભાવના હોઈ ગમે તે ભોગે પણ પોતાનું વચન પાળવામાં અચળ છે.

આ ઉપરથી ગુસ્સે થઈ તેને ધુતકારી કાઢતાં મી. વેડરબેન સાહેબે કહ્યું કે છાના રહે. હું તમારી વાત સાંભળવા માંગતો નથી કેમકે તમને ફક્ત નાણાંજ સંબંધી વાતચીત કરવાનોજ અધિકાર છે, એ ઉપરાંત ખીજા કોઈ પણ વિષયમાં તમારે દબલગીરી કરવી નહીં. અને કરવી હોય તો તે ખાખતની નવાખ સાહેબ તરફથી મુખત્યાશનામાની લેખીત સનંદ મળવાથી મારી પાસે આવવું જેથી મહુમદ શરીફ સઘળી હુકીત દર્શાવી દરેક દરેક વિષયમાં વાતચીત કરવાનો અધીકાર મેળવવા માટેનો વિનંતી પત્ર નવાખ ખડાદુરની સેવામાં રવાના કર્યો જે મળેથી કંપની સરકારના આ મુખ્ય કાઉન્સિલરની નૈયત શું છે તે સમજતાં નવાખ સાહેબને વાર લાગી નહિ. પરંતુ નવાખ પોતે અંતકરણથી છેવટ સુધી મીત્રતા જાળવી રાખવા ઇચ્છા ધરાવતા હોવાથી એ તરફ બિલકુલ લક્ષ નહિ રાખતાં હજી પણ પોતાની સલાહકાર મંડળીને એકઠી કરી પોતાના માથે વચન લગતો આરોપ આવે નહિ અને સમજીતિ કેવી રીતે થઈ શકે તેનો વિચાર કરવાના કામમાં ગુંથાયા.

આથી મહુમદ શરીફની માંગણી પ્રમાણે અધિકાર પત્ર

મોકલવામાં વિલાંબ થયો જેથી મી. વેડરબન સાહેબને આ નજીવું પણ બહાનું મળી આવ્યું જેને આધારે તેઓએ મહમદ શરીફને પોતાની પાસેથી કાઢી મુકતાં સાફ સાફ શબ્દોમાં જણાવી દીધું કે સુલેહ તમારા હાથમાં નથી અને નવાખ પોતે પણ સુલેહની ઇચ્છા રાખતા હોય તો જેમ બને તેમ ઉતાવળે પોતાના હાથ બાંધી કેદી તરિકે મારી રૂબરૂ હાજર થઈ જાય એઓ પોતાની જાન માલ મોલકત વગેરેનો ફેસલો અમારા અખત્યારમાં સોંપી દે, તે એટલે સુધી કે હમો એમને મુકતી આપીએ અથવા સજા કરીએ, શહેર પાછું સોંપીએ અથવા ખાલસા કરીએ. તે બધું વિના સંકોચે કબુલ કરવું પડશે માટે જાઓ તાકીદે આ બાબતની ખબર પહોંચાડો. અમો આવતી કાલની પાછલી રાત સુધી જવાબની વાટ જોઈશું. અગર એ દરમ્યાન મન ગમતો જવાબ નહિં મળે તો અમો શહેર ઉપર ચઢાઈ કરી દઈશું.

છેવટનું જંગ

૧૧૮૬ના હિજરી વર્ષની શાબાન મહિનાની પંદરમી તારીખની સંધ્યાકાળે લડક્યની ભુમી પર આખા દીવસ ખોરાક મેળવવા માટે કરવી પડેલી રખડપટ્ટીથી થાકી પાકી ગએલા પક્ષિઓ આરામ મેળવવાની આશામાં ને આશામાં

ઉતાવળી ગતિથી ઉડતાં પોતાના માળા તરફ અને પશુઓ પોતાના સ્થાન તરફ જતા જોવામાં આવે છે. આખો દિવસ મહેક મહેક થઈ રહેલાં બાગમાંના પુલો કરમાઈ નીચે પડતાં પડતાં જોનારને ચડતી પડતીને ખ્યાલ આપી રહ્યાં છે. બજારમાંના દુકાનદારો પૈકી કોઈ આખા દિવસની કમાણીની તારવણી કરવામાં રોકાયેલા છે, કોઈ પેઢી બંધ કરી બગલમાં ચોપડા ઘાલી નક્કા ટોટાનો હિસાબ મનમાં ને મનમાં ગણતા સામુ જોયા સિવાય નીચી મુંડીએ ઘર તરફ જતા જોવામાં આવે છે. એ બધું છતાં લોકોના ચહેરા ઉપરની ઉદાસીનતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. શહેરના મુખ્ય દરવાજા અત્યારથી બંધ કરવામાં આવેલા છે. સીપાઈઓની દોડાદોડીથી લોકો ભયભિત થઈ રહ્યા છે. હુડારની દુકાનમાં હુથીયારોના ટીપવાથી થતા ધન ધનના અવાજો થયા કરે છે, તેમ ઘોડે સ્વારોના આમથી તેમ ઘોડાઓના ડાબકાઓ સંભળાય છે.

આ રીતે એક પહેર રાત્રી પસાર થયે શહેરના ઝાંપા સુધી અંગ્રેજ આવી પહોંચવાના સમાચાર શહેરમાં ચારે તરફ એકદમ ગભરાટ ફેલાવી દીધો. અને નવાબ સાહેબને ખબર પહોંચાડવામાં આવી. આ વખતે શહેર બહાર ઝાંપા ઉપર ગણત્રીના સીપાઈયોને પહેરો રાખવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ શાખાશ છે એ બહાદુરોને કે કોઈની પણ હુકમની દરકાર કર્યા સિવાય શહેરના બચાવ અર્થે એકલે

હાથે અંગ્રેજ સરકારના લશ્કર સામે તલવારો ખેંચી કુદી પડ્યા અને એવા ભેરથી મારો શરૂ કર્યો કે શત્રુ દળમાં ભંગાણુ પડી ગયું.

આ વખત ગુલામ અહેમદ બન બાનીએ ઝાંપાના સીપાઈઓની કુમકે લશ્કરી ટુકડી મોકલવાની વાજબી અરજ કરવા છતાં તેનો અમલ થઈ શક્યો નહિ કારણ કે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામાં લાચારી હતી. પરંતુ ઝાંપા ઉપરના લશ્કરે બતાવેલી ઉપર પ્રમાણેની બહાદુરીના પરિણામે નવાબ બહાદુરને પોતાના કુટુંબીઓને કેટલાક ખબના સાથે શહેરમાંથી સહી સલામત ખીજી જગાએ ખસેડવાનો વખત મળવાથી તેનો તાત્કાલિક અમલ કર્યો. પરંતુ અફસોસ એ વાતનો છે કે કપટી પણ મંડોડાના મીઠા દિવાન લલ્લુના ઉંધુ ચ-તું સમજવવાથી ભોળા દિલના નવાબે તમામ કુટુંબીઓને વળી પાછા શહેરમાં બોલાવી લીધા.

આ રીતે ઝાંપા ઉપર પોતાના લશ્કરમાં ભંગાણુ પડેલું હોવાથી ઘણાં ખરા સીપાઈઓ આમથી તેમ નાસી ગયા હતા. તેમને એકઠા કરવાના કામમાં આખી રાત્રી પસાર થઈ જવાથી સ્વારમાં પુરતી લશ્કરી તૈયારી સાથે મી. વેડરબને ફરી હુમલો કર્યો, પરંતુ ઝાંપા ઉપરના નવાબ બહાદુરના સીપાઈઓ ખરેખર અજીત યોધ્ધાઓજ હોવા બદલ, કે તેઓમાંના દરેક એકસો કરતાં પણ વધારે શત્રુઓના મુકાબલામાં પણ

વિક્રમએલા વાઘની માફક ગર્જનાં કરતો આમથી તેમ તલવાર ચલાવતો અને જે સામે આવતો તેને એક ઝટકે ભોંય ભેગો-ધુળ ચાટતો કરી મુકતો.

આ પરાક્રમ જોઈ મી. વેડરબને પોતાના લશ્કરને ધીરે ધીરે પાછું હઠાવી ઘણીજ ચાલાકીથી ઇદગાહને માર્ગે પુરજ ઉપર આવી ખીન્નું કેટલુક વધારે લશ્કર મદદ માટે બોલાવી ઘણીજ પ્રબળ તૈયારી સાથે એ બાન્નુ ઓચિંતો હુમલો લાવી તોપોનો મારો શરૂ કરી દીધો. અહિં પણ નવાખી ટુકડીના બહાદુરો ધુરજ પર લડવાને તૈયારજ હતા. તેમણે વળતા જવાબમાં તીર અને બંદુકો છોડવા માંડી અને પહેલીજ હુરોળમાં મી. વેડરબન હતા, કોટ ઉપરથી આવેલી ગોળીઓના તેઓ ભોગ થઈ જમીન ઉપર ટુટી પડ્યા અને તરતજ મરણને શરણુ થયા. આથી અંગ્રેજ લશ્કરની સરદારી મી. વારશીનના હાથમાં આવી. તેણે જોયું કે નવાખના માણસો કીલ્લાના રક્ષણમાં હોવાથી તેને ઘણું નુકસાન થતું હતું. જ્યારે અંગ્રેજ લશ્કરના સીપાઈઓ મેદાનમાં હોવાથી, ઉપરથી આવતા તીર અને બંદુકની ગોળીઓનો ભોગ થઈ ટપોટપ ભોંય ભેગા થઈ મરણને શરણુ થવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે પોતાના માણસો અને દારૂ ગોળાનો નકામો વ્યય થતો જોઈ એ જગા પણ છોડી દીધી અને ચકકર ખાઈ કાડેશ્વરી દરવાજા તરફ રતન તળાવ ઉપર આવેલી ગોલવાડ

પાસે લશ્કર સાથે આવી શહેરમાં પેસી જવાના વિચારથી જીવલેણ હુમલો કરી શરૂઆતમાં ત્યાં પહેરો ભરતા સીપાઈ-ઓમાંથી ઘણાં ખરાનો કચ્ચર ઘાણુ કરી નાંખ્યો. આ વખતે નવાબ બહાદુર કુતુબપુરી દરવાજા ઉપર હતા. તેમને આ ખબર પહોંચ્યાડવામાં આવતાં ત્યાંથી ઉઠી એકદમ લડાઈની જગા પર આવી પહોંચ્યા અને તરતજ સરદાર કમરૂદ્દીનને તેઓની પાયગા સાથે અને મીર ફેઝીને તેઓના અરખ રસાલા સાથે ઘણીજ ઉતાવળે બોલાવી મંગાવ્યા. એ પછી બહાદુરોની માફક બહાર નીકળી પડી મુકાબલો શરૂ કર્યો.

નવાબ બહાદુર પોતે જાતે લડાઈમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લેતા હતા. આ વખતે તેમનો દેખાવ ખરેખર એક વિકાળ વાઘ સમાન જણાતો અને જે તરફ શત્રુદળનું જોર વિશેષ જોવામાં આવતું તેજ તરફ પોતાના જીવની પણ દરકાર સિવાય જાતે દોડી જઈ પોતાની પરાક્રમી તલવારનો સવાહ ચખાડતા. એઓનું શુરાતન જોઈ દુશ્મનો હોવા છતાં પણ મી. વારશીન મુખમાંથી વારંવાર શાખાશીના ઉદગાર કાઢતા હતા. જાતે નવાબને આ પ્રમાણે બહાદુરી બતાવતા જોવાથી એમના ગણત્રીના પણ શુરા અરખ સીપાઈઓને શુર છુટયું અને તેઓ શુરમાં ગાડાં થયા હોય એ પ્રમાણે વિક્રમચલા હાથીઓની માફક તલવારો અને ભાલા ફેરવતા શત્રુ દળનો સંહાર કરતા આમથી તેમ ધુમતા હતા.

આ પ્રમાણે જરાપણ વિશ્રામ લીધા સિવાય દોઢ દિવસ સુધી લડાઈ ચાલુજ રહી. તે દરમ્યાન અગ્રેજ સરકારના સેંકડો માણસો માર્યા ગયા અને લગભગ ૧૫૦૦ જખમી થયા. આથી તેમનામાં બે દીલી ફેલાયેલી જોઈ મી. વારશીનને લાગઈ બંધ કરવાની ફરજ પડી જેથી તેઓએ લડાઈ બંધ કરી પાછા હઠી જઈ ગોલવાડની વખારોનો આશરો લીધો.

આ તરફ પણ નવાખ બહાદુરે તલવારને મ્યાન કરી પોતાના માણસોને આરામ લેવા હુકમ કર્યો. થાક્યા પાક્યા પણ મરદાનગીનો પુરેપુરો હાથ બતાવી ચુકેલા ઉત્સાહી અરબ સીપાઈઓ આનંદાવેશમાં પોતાના હાકેમના હુકમને માન આપી શહેરમાં દાખલ થઈ પોતાના પેટને આશ્વાસન આપવાના કામમાં રોકાયા.

કહે છે કે મી. વારશીન ઉપરની હારથી ખીલકુલ નીરાશ થઈ લડાઈ બંધ કરી મુંબઈ તરફ પાછા ફરવાની તૈયારીમાં હતા કે નીમકહુરામ દિવાન લલ્લુના મોકલેલા માણસે આવીને અંદરની સ્થિતિ સમજાવતા જણાવ્યું કે તમે જવાનું માંડી વાળો અને એક વખત મારા કહેવા પર વિશ્વાસ રાખી હુમલો કરો. આ ઉપરથી પોતાની છાવણીમાંથી ખીજુ તાજુ લશ્કર બોલાવી નવાખી લશ્કરની ગફલતીનો લાભ લઈ તેઓ બાજુ નહિ એવી રીતે પુરતી સાવચેતી સાથે તૈયારી સાથે ઓચીતો હુમલો લાવી શતત મારો ચલાવવો શરૂ કરી નવાખના ઘણાં સીપાઈઓને કતલ કરી નાંખ્યા.

મુળમાંજ નવાબના લશ્કરની સંખ્યા અલ્પ પ્રમાણમાં હતીજ. તેમાંથી ઘણાં ખરા બહાદુરો ખપી ગયા હતા અને ઉપર પ્રમાણે ઓચિંતી કતલથી આંગળીના ટેરવા પર ગાણી શકાય એટલાજ લડવૈયા બાકી રહ્યા હતા. તેમને પણ પેટ પુરતું ખાવા જેટલો વખત નહિ મળવાથી અર્ધ ભુખની સ્થિતિ માં હતા છતાં પણ બનતી ત્વરાએ તૈયારી કરી તેમણે સામે ધસારો શરૂ કરી દીધો અને અરબ બહાદુરોના અજોડ પ્રસાદમયી અંગ્રેજી લશ્કરને શહેરના દરવાજા બહાર ખુલ્લા મેદાન સુધી પાછા હાંવાની ફરજ પડી. આ વખતે સમયસુચકતા વાપરી પોતાના સીપાઇઓની સાથે શહેરમાં આવી દરવાજા બંધ કરી મુખ્ય મુખ્ય જગાએ મોરચા બંધી કરી દીધી હોતતો કામ્યાબ થવાનો સંભવ હતો, પરંતુ જોશમાં આવેલા નવાબ બહાદુરના ધ્યાન પર તે વખતે લડાઈ લડાઈ અને લડાઈ સિવાય બીજી કોઈ પણ બાબત આવી શકી નહિ; તેથી તેઓ પોતાના બહાદુરો સાથે દુશ્મનની પુઠે પુઠ ઝાડેશ્વરી દરવાજા બહાર સુધી આગળ વધી ગયા. એટલે પ્રથમથીજ કરી રાખેલી ગોઠવણ પ્રમાણે અંગ્રેજી લશ્કરના એક ભાગે શહેર અને નવાબના માણસોની વચ્ચે આવી જઈ પુઠથી બંદુકોનો મારો શરૂ કર્યો કે તરતજ નાસતા લશ્કરે પણ પાછા ફરી વળતો હુમલો કર્યો.

આ રીતે શહેરથી છુટા પડી મેદાનમાં જે બામુદ્દી ઘેરામાં આવી પડેલા અને શહેરમાંથી મહદ મેળવવાને ના ઇલાજ

થયેલા હોવા છતાં બહાદુર નવાબે ગણત્રીના માણસો સાથે પાછા ફરી ચારે તરફ ફરી વળેલા શત્રુઓનો સંહાર કરવામાં પોતાનો અતુલ શૌર્ય દેખાડી પોતે એક અબોલ યોદ્ધો હોવાની સાબીતી પુરી પાડી. ખરેખર આ વેળાએ નવાબ પોતે શૌર્યમાં ગાંડા થયા હોય તેમ વારંવાર અલ્લાહો અકબરની ગગનભેદી ગર્જના સાથે બન્ને હાથોમાં રાખેલી નાગી તલવારો વડે ખેડુત જેમ તુલની કાપણી કરે છે તેમ પોતાની સામને આવનાર ગમે તેવા બળવાન સીપાઇનો એકજ ઝટકાથી શિરચ્છેદ કરતાં શત્રુદળને ચીરી અંગ રક્ષકો સાથે સહીસંલામત શહેરમાં દાખલ થઈ દરવાજો બંધ કરી દીધો.

હવે મી. વારશીને કીલ્લો તોડી શહેર ઉપર કબજો કરવાના વિચારથી શહેરની ચારે તરફ પોતાના માણસો મોકલી કઈ તરફથી હુમલો કરીએ તો સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકાય એમ છે, તેની તજવીજ કરાવી યોગ્ય બાતમી મળેથી ઝાડેશ્વર દરવાજા આગળ થોડા માણસો રાખી બાકીનું લશ્કર પુરબ સામે થોડા થોડા માણસો ગોઠવી સંખ્યાબંધ તોપો વહાણો અને ખાસ પલ્ટન સાથે પુરબ ઉપર આવી જમીન અને નદીમાંથી મક્કી દરવાજાથી તારા સીતારાના પુરબ સુધી બે દીવસ બેસભર તોપોનો મારો ચલાવ્યો જેને પરિણામે ૨૧મી તારીખે કોટની સફીલ અને મક્કઈ દરવાજો ટુકી તારા પુરબ સુધી મેદાન થઈ ગયું, છતાં પણ ખુલ્લી રીતે શહેરમાં પ્રવેશ

કરવાની કોઈ પણ હીંમત કરી શક્યું નહિ અને તારા સીતારાના ખુરજની વચ્ચે નીચાણમાં આવેલા કુડીના ખુરજ આગળ અંગ્રેજ સરદારે કેટલાક ચુંટી કાઢેલા લડવૈયાઓને સંતાડી રાખ્યા.

કહે છે કે કોટના ટુટવાથી નવાબ સાહેબને શહેરના બચવાની આશા રહિ નહિ જેથી આ નેક દિલ નવાબે પોતાના નોકરો ચાકરોનો ચઢેલો પગાર ચુકવી આપ્યો અને શહેરના વહેપારીઓ દુકાનદારો અને ગૃહસ્થોને બોલાવી તેમની લહેણી રકમનો હીસાબ તપાસી જોઈ પાછો પાછ વસુલ આપવાના કામમાં રોકાયેલા હતા, તે વખતનો લાલ લઈ લલ્લુ દિવાને સંતાઈ રહેલા લશ્કરને શહેરમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરાવ્યો જે બાબુએ આ લોકો આવતા હતા તે તરફ સૈયદ શેખન પોતાની આરબ ટુકડી સાથે પહેરો ભરતો હતો તેણે શત્રુના સ્ત્રીપાછોને આ પ્રમાણે આવતા જોઈ હથીઆરો સંભાળી તેમને આગળ વધતા અટકાવ્યા. આથી સામસામા ઝપાઝપી શરૂ થઈ. તેમાં સૈયદ શેખન જે એક બહાદુર લડવૈયો હતો તેણે એકલે હાથે ઘણાં માણસોને કતલ કર્યા. પરંતુ કમનસીબે ગોળી વાગવાથી જમીન ઉપર પટકાઈ પડી મૃત્યુવશ થયા અને તેમના માણસોને પોતાના જીવના જોખમમાં નાખવા છતાં પણ શુભ પરિણામની આશા નહિ જણાવાથી તેઓ નાસી ભદ્રસાના મકાનમાં નઈમ બેગની પનાહમાં આવી એકઠા થયા અને શહેરી પુરૂષ સ્ત્રીઓમાં પણ નાશ ભાગ શરૂ થઈ ગઈ.

કોઈ પોતાની દોલતની ગોઠવણમાં તો કોઈ વખારોમાં ભરેલા માલના રક્ષનાર્થે, તો કોઈ પોતાના વિખુટા પડેલા બાલબચ્ચાઓને ભેટવાની વ્યવસ્થામાં રોકાયેલા હતા, તો કોઈ જીવ લઈને નાશી જતાં જોવામાં આવતા હતા.

ઉપર પ્રમાણે સંતાર્થ રહેલા માણસોના શહેરમાં પ્રવેશ થયાના સમાચાર મળ્યા કે તરતજ મી. વારશીન પાંચ હજાર (૫૦૦૦) માણસોના કાફલા સાથે મક્કી દરવાજે ચઢી શહેરમાં ઇનાયતવાડા આગળ આવી પોતાની પલટનની ત્રણ હાર કરી તે વખતે નવાબ બહાદુર કુતુબપુરી દરવાજા આગળ હતા. તેમને સૈયદ શેખનના મૃત્યુની અને અંગ્રેજોના શહેરમાં પ્રવેશની ખબર મળી. આથી તેઓ ગાંડાની માફક તે તરફ દોડ્યા તે જ્યારે શેખ બક્ષરની હુવેલી આગળ પહોંચ્યા ત્યાં પોતાના કાકા મીરઝા નઈમખેગને હાંફતા હાંફતા સામેથી પોતાના તરફ આવતા જોઈ ઉભા રહ્યા. તેઓ પાસે આવ્યા એટલે તેમને પુછ્યું કે તમારો મોરચો છોડી કેમ આવવું પડ્યું ? જેના જવાબમાં તેમણે મક્કી દરવાજેથી અંગ્રેજી લશ્કરનું શહેરમાં દાખલ થઈ ઇનાયતવાડા સુધી પહોંચી જવું તેમજ લોકોની નાસભાગનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું.

આથી તેઓ પાછા ફરી ઇનાયતવાડા તરફ જવા લાગ્યા પણ થોડાક ડગલા ચાલ્યા હશે એટલામાં મીરઝાં નઈમખેગે આગળ ફરી વળી બન્ને હાથ પહોળા કરી તેમને આગળ

જતા અટકાવી ઘણીજ આજીજ અને પિતૃભાવ પ્રદર્શીત કરતી મિશ્રીત ભાષામાં કહ્યું કે મારા બહાદુર નવાબ, તમોએ આવખતે કોઈ કલ્પનામાં પણ આવી શકે નહિ એવું શુરાતન બતાવી આપ્યું છે જેથી ભવિષ્યમાં પણ તમને શેરદિલ નવાબ તરીકે લોકો યાદ કરશે એમાં લેશ પણ શંકા લાવવા જેવું નથી. તમો ખરેખર બહાધુરીમાં અજોડ હોવાથી એકલે હાથે પણ સેંકડો શત્રુઓને યમના મુખમાં ધકેલી શકશો પરંતુ આખાએ શત્રુદળનો સંહાર કરી શકો એમ તો નથીજ અર્થાત આ પ્રસંગે સાહસ કરી જીવન આપવાથી પણ શહેરનો બચાવ થઈ શકે એમ નથી તો પછી આપ આ પ્રમાણે પોતાના અમુલ્ય જીવનનો ભોગ આપો તે કરતાં જીવતાં હશે તો કોઈ વખતે અસલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને ભાગ્યશાળી થશો. માટે હાલતો શહેર છોડી ઝાડેશ્વરી દરવાજાના રસ્તે નિકળી જવામાંજ હિત સમાયેલું છે. વગેરે.

નવાબ સાહેબ હુમ્મેશાં પોતાના આ વયોવૃદ્ધ કાકા તરફ માન ધસવતા હતા. તેમના આ પ્રમાણે સમજાવ્યાથી જોઈતી અસર થવા પામી અને તેઓએ તેમ કરવા સંમતિ આપી. એટલે તરતજ એક ઘોડો મંગાવવામાં આવ્યો જે ઉપર સ્વાર થઈ ઉગમણી દિશા તરફ ચાલી નીકળ્યા. તેઓ ઝાડેશ્વરી દરવાજા આગળ પહોંચ્યા તો ત્યાંથી કેટલાક સીપાઈઓને નાશતા દીઠા તેમને પોકાર કરી ઉભા રાખી

દીલાસો આપ્યો. આ લોકો ૩૦-૪૦ની સંખ્યામાં હશે. તેમને માણસોની ભરતી કરવાનું કામ સોંપી આજીવનના પ્રદેશમાં મોકલી આપ્યા અને પોતેજ તે જગ્યાએ તને તનહા મુકામ કર્યો. આ ઉપરથી નવાખ પોતે કેટલા નીડર હતા. તેની સાબીતી મળી આવે છે.

આ પણ એક કુદરતનો ખેલ નહીં તો બીજું શું કે એક વખત એવો પણ હતો કે મજકુર નવાખ જ્યારે આ રસ્તેથી પાલખીમાં બેસી મખદુમ શાહ શરદ્દેદીન (રહ.)ની દરગાહ ઉપર ફાતેહા જવાનીએ જતા હતા ત્યારે તરેહ તરેહના વાજ અને નગારાઓના હુંદુલી નાદથી નદીના પાણી પણ હાલી ઉઠતાં. આગળ લીલી સુરવાળો, રંગીન ડગલા અને વાંકી પાઘડીઓવાલા બહાદુર સીપાઈઓ કેડે શીરોહીની પાણી-દાર અને ચાંદીની મુઠોવાલી તલવારો લટકાવી કીંમતી સાજ અને આલરોથી શણગારેલા દેશી વિદેશી ઘોડાઓ કુદાવતા નવાવતા સ્વારીના હુનરમાં પ્રવીણ હોવાનો પુરાવો રજૂ કરતા હતા.

જ્યારે બાજુ પરથી ચોખદારોના આકર્શક શબ્દોથી લોકોનું ધ્યાન ખેંચતા પાછળ પાછળ પાયદળ સીપાઈ હારખંધ લશ્કરી ઢબથી આલતા બબરો દુકાનો અને ચોટલાઓ ઉપર લોકોની ઠઠ બમ્બેલી નજરે પડતી અને છબ્બં બળીઆં અને ખારીઓથી પુષ્પ વૃષ્ટી થતી હતી તેજ નવાખ આજે કાળ-

ચક્રનો લોગ બની ઝાડેશ્વરી હરવાળ ખડાર સગાં વહાલા નોકર ચાકર અને માલ દોલત વગેરેથી વીખુટો પડી એકલી જાતે પોતાનાંજ શહેરમાં વિદેશીઓને આમતેમ ફરતાં અને ગઈ કાલે જે મહેલ ઉપર પોતાની સર્વોપરિ સત્તા હતી તેજ મહેલના ઉંચા ભાગ પર આજે કંપની સરકારનો વાવટો જોઈ મનમાંને મનમાં ગમ ખાઈ લોહીના ઘુંટ પી રહ્યા છે. ખરેખર કાલની ગતી વિચિત્ર છે.

આ રીતે જોત જોતામાં ત્રણ દીવસ વીતી ગયા પરંતુ મોકલેલા માણસો પૈકી કોઈ પણ માણસ પાછું ફરેલું નહીં હોવાથી ચીંતાતુર સ્થિતિમાં નવાખ ખડાદુર પોતાના ઘોડાની પીઠ પર હાથ ફેરવતા ઉભા હતા. ત્યાંતો વીસ પચીસ પુરબચ્યા અને દસ પંદર ઘોડેસ્વારોની સાથે દીવાન લલ્લુ પણ આવી પહોંચ્યો. તેણે આવતાંજ નવાખ ખડાદુરને સંખોધી કહ્યું કે તમે આ પ્રમાણે એકલા અહિં રહો એ ઠીક નહિ, જરા આંખ ઉઘાડીને જુઓ તો ખરા કે શહેર ઉપર કોની ધજા ફરકી રહી છે અને કોના સીપાઈ પહેરો ભરી રહ્યા છે, શું તમને ખબર નથી કે બે ચાર દીવસ પહેલાં તમોએ એ લોકોમાંના સેંકડો માણસો કાપી નાંખ્યા છે, શું તમે નથી જાણતા કે અમોએ એમના સરદાર મી. વેડરબનનો લોગ લીધો છે. શું તમે એમ કહી શકો છો કે તમારા હાથે એમના દારૂખાનાનો સત્યાનાશ વળી

જવાથી મી. ગખીરને હાર ખાઈ અપમાન સાથે પાછા ફરવું પડ્યું નથી? શું તમે ખાત્રી આપી શકો છો કે મુખ્ય કાઉન્સિલર મી. વેડરબનનું તમોએ ભર સભામાં અપમાન કર્યું નથી? શું તમે સિધ્ધ કરી શકશો કે કરેલા કરાર પ્રમાણે નાણા નહિં આપવાની તમોએ ભુલ કરી નથી? આ બધું જોતાં લોગ જોગે તમે પકડાઈ ગયા તો તમારા જીવનો બચાવ થઈ શકશે ખરો કે? માટે જીવ બચાવવો હોય તો હાલ તરત તો આ જગાએ ક્ષણ પણ નહિં થોભતાં એકદમ જ્યાં ફાવે ત્યાં ચાલ્યા જવો, એજ હિતકર છે. માટે ચાલો હું પણ તમારી સાથેજ આવું છું.

આ બધું સાંભળી રહ્યા પછી નવાખ બહાદુરે જવાબ આપ્યો કે મને મારા જીવની લેશ માત્ર પરવા નથી તો પછી તમોએ જણાવેલી સઘળી બાબતોનો વિચાર કરવો નિર્રથક છે. વિચાર ફક્ત એકજ વાતનો છે કે ગમે તે પ્રકારે ભરૂચમાંથી શત્રુને દૂર કરવો અને તે માટે હું તમારી મદદ માંગુ છું. ભરૂચ માફ તેવું તમારું પણ વતન છે એટલુંજ નહિં પણ હું એક નવાખ તરીકે અને તમે દિવાન તરીકે સત્તાધિકારી તરીકે રહેલા હોવાથી ભરૂચવાસીઓ આપણુ બન્નેની પ્રજા છે. આથી દુઃશહિત સાથે પ્રજાહિત જાળવવા માટે પણ વિદેશી સત્તા અટકાવવાની ફરજ આપણા

ખન્નેના માથે સરખાજ પ્રમાણમાં આવી પડે છે. એ રીતે પણ મને મદદ કરવાની તમારી ફરજ છે, પરંતુ મનમેલો દિવાન લલ્લુ કાવકું મેંડાં રાખી બોલ્યો, સાહેબ હાલની પરિસ્થિતી જોતાં અત્રેથી નાસી જવા સિવાય બીજો એકે ઉપાય આપણા હાથમાં નથી. જેટલો વખત વિલંબ કરવામાં જાય છે તે હાનીકારક હોવાનો ભય છે, માટે સત્વર તૈયાર થઈ જાઓ આ જવાબે નવાબને અતિશય નિરાશ બનાવી મુકેલા હોવાથી તેમના મુખમાંથી આકસ્મિક ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યો કે શું ત્યારે ભાઈ લલ્લુ આપણે એમજ સમજવું કે હવે આપણા હાથમાંથી કીલ્લો ગયો? જેના જવાબમાં લલ્લુએ જણાવ્યું કે સરકાર કીલ્લો તો જ્યાં છે ત્યાંજ છે, પણ કીલ્લામાંથી આપણે જઈએ છીએ. આ શબ્દોથી “દાઝયા ઉપર ડામ” જેવું દુઃખ થવાથી તેઓ બેલાન થઈ જમીન ઉપર તુટી પડ્યા.

આ સમયનો લાલ લઈ માણસોની મદદથી નવાબ બહાદુરને બેલાન અવસ્થામાંજ ઘોડા પર નાંખી જેમ જાળમા સપડાઈ બેલાન થઈ પડેલા સિંહને બેલાન અવસ્થાનો લાલ લઈ કોઈ શીકારી તેને કેદ કરી લઈ જાય તેવી રીતે દિવાન લલ્લુ રસ્તે પડ્યો. આ વખત શહેરમાં અંધાધુંધીનું સામ્રાજ્ય જ્યાં જુઓ ત્યાં લુટફાટ ચાલતી હોવાથી હોહાકાર વર્તી રહ્યો હતો. લોકો નાશભાગ કરતા જેને જ્યાં જગા મળતી

ત્યાં સંતાઈ રહેતો. સ્ત્રી વર્ગના હૃદયફાટ રડારોળથી આકાશમાં ઉડતા પક્ષીઓ પણ સ્થંભી જતા હતા. આ સ્થિતિમાં ઘણું લોકો શહેર છોડીને પણ નાસી જતા હતા. તેમાંના ખાસખાસ માણસો પૈકી નવાખના પુત્ર નજીમીયાં, સૈયદ બડુ તેમનો દીકરો ખાનમીયાં, રોશનઅલી વિગેરે હતા. જેઓ શહેરની હદથી બે અઢી ગાવ જંગલમાં દિવાન લલ્લુ અને નવાખ સાહેબને મળ્યા. આ વખતે જંગલી સ્વચ્છ હવાથી નવાખ સાહેબને ભાન આવ્યું હતું. તેઓને સદર્જી માણસોનો મેલાપ થવાથી આનંદ થયો. ગરજકે આ દુઃખી કાફલો મોજે નદેવાલને રસ્તે જતો હતો. રસ્તે ચાલતાં પણ દીકરીને ગામ અને વહુને શીખામણ એ કહેવતનુસાર દિવાન લલ્લુ સૈયદ બડુને ઉદ્દેશીને વાત વાતમાં નવાખ બહાદુરને મહેણું મારવા ચુકતો નહિં.

દાખલા તરીકે તેણે રસ્તો વહેલો કપાવાનું બહાનું કાઢી એક વાર્તાના રૂપમાં જણાવ્યું કે ભાઈ સૈયદ બડુ ! એક બહાદુર સીપાઈની પાસે એક ઘોડો હતો. સીપાઈએ એક વખતે વગર વાંકે પેલા ઘોડાને એટલા જોરથી કોરડાનો ફટકો માર્યા કે તેની આંખ પુટી ગઈ અને તેથી ખોડીલો ઘોડો કહાવ્યો. આ બાબતનો દ્રેષ મનમાં રાખીને પોતાના માલીક ઉપર વેર લેવાના દાવમાં હતો. લાંખી મુઠતે એક વખત સદર્જી સીપાઈને લડાઈમાં જવું પડ્યું, ત્યારે

લડાઈના કામમાં અનુભવથી ઘડાઈ રહેલા પેલાજ ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ લડાઈના મેદાનમાં શત્રુ સામે ગયો અને જે વખતે સામસામાં લશ્કરો આવીને ઉભા રહ્યાં અને એક ખીજ ઉપર હુમલો કરવાનો ઉપરીઓ તરફથી હુકમ થયો તેજ વખતે પેલો ઘોડો અડીએલ બની ગયો અને તે ગમે તેટલો માર મારવા છતાં લગામ ખેંચી ખેંચીને થાકી જવા છતાં એક ડગલું પણ આગળ વધ્યો નહિ. તે એટલે સુધી કે શત્રુના સીપાઈઓએ તેને ઘેરી લઈ મારી નાખવાની આજ્ઞા પર હતા તેજ વખતે આ દ્રેષી પણ આ ખાનદાની ઘોડાને પોતાના ધણીનું ખાધેલું હલાલ કરવાનો વિચાર આવ્યો જેથી છલાંગ મારી શત્રુ ઉપરથી ફૂટી જઈ પોતાના સ્વારને સહી સલામત લઈને નીકળી નાઠો.

મતલબ કે આ બહાદુર નવાખે તો રૂપીયા બે લાખનો દંડ કરી મારી કીર્તિને કલંક લગાડ્યું હતું તેના બદલામાં હું ધારતતો અંગ્રેજોના હાથે આ દુનીયામાં એમનું નામ અને નિશાન સુધ્ધાં મટાડી આપત પણ હું એક ખાનદાની હેવાથી મને એટલે દરજ્જે લુંચ હરામી થવું વાસ્તવિક નહિં જણાયાથી હું એઓને સહીસલામત લઈ જાઉં છું.

આ પ્રમાણે દિવાન લલ્લુ આળીઅવળી જેમ કાવે તેમ

વાતો કરતો હતો પણ નવાળ સાહેબનું ધ્યાન તેના તરફ ખીલકુલ હતું નહિ. તેઓતો પોતાના વિચારમાં એટલા બધા ગુંથાએલા હતા કે આનુભાવ શું થાય છે અથવા એઓ કયે રસ્તે અને ક્યાં જાય છે તેનું પણ તેમને ભાન ન હતું. આ રીતે ચાલતા ચાલતા આ નાની સરખી ટોળી સુર્ય આથમતાં આમોદની સીમમાં આવી પહોંચી. અને જ્યારે તેઓ આમોદની લગભગમાં આવ્યા ત્યારે સામેથી બળતી મસાલો સાથે કેટલાક માણસોને પોતાની તરફ આવતા જોયા એટલે નવાળ સાહેબની રજા લઈને દિવાન લલ્લુ તે કોણ છે ક્યાંથી આવે છે અને કેમ આવે છે વિગેરે હકીકતની તપાસ સાડ ગયો. તે ત્યાં જઈને જુએ છે તો તેને પોતાનોજ છોકરો કેટલાક માણસો સાથે તેમનીજ ઢુંઢમાં આવેલો દીકો. આ રીતે બાપ દીકરાનો આકસ્મિક ભેટો થયા પછી પરસ્પર છુપી વાતચીત કરી બધા આમોદમાં દાખલ થયા.

હવે નવાળ સાહેબે અહીં ભાગોળ ઉપર ખુદ્દા મેદાનમાં પગલ નાંખ્યો. શીયાળાની રૂતુ હતી, ઠંડો પવન પુકાતો હોવાથી ટાઢનું જોર વિશેષ પ્રમાણમાં હતું. નવાળી ટોળીના માણસો પાસે ઓઢવા પાથરવાનું સાધન પુરતા પ્રમાણમાં નહિ હોવાને લીધે તેઓ ધ્રુજ રહ્યા હતા. તેવે વખતે એક આરણ્ય આમોદ કરબામાંથી આ તરફ આવતો હતો તેણે નવાળ સાહેબને આવી સ્થિતીમાં જોઈ દુહો કહ્યો કે:—

સિંહાસન શોભાવતો બૃગુપુરનો રાજ

કેડે તેગો શોભતો શોભે સર પર તાજ

વાઘ સરીખો ગર્જતો નગે રાખે લાજ

એસો મોઅઝઝખાંન એ મનડા દેખો આજ.

એથી નવાબ સાહેબને પોતાનો ભૂતકાળ યાદ આવ્યાથી ડુમો ભરાઈ આવ્યો, પરંતુ તરતજ રાજી બ રજાએ હકનો ખ્યાલ મનમાં લાવી આ ખુદાના બંદાએ પોતાના મન ઉપર કાબુ મેળવી પોતાના દીકરા નજૂમીયાં પાસેથી દોશાલો લઈ ચારણને અર્પણ કરી તેને વિદાય કર્યો.

આ વખતે લગભગ દોઢ પહોર રાત વિતી જતાં દિવાન લલ્લુ નહિ આવવાથી પોતાના એક માણસને તેડવા સાડે મોકલ્યો તેણે કસબામાં જઈ લલ્લુને નવાબ સાહેબનો સંદેશો જણાવ્યો. તેના જવાબમાં નવાબને આપવા સાડે પાંચસો રૂપીયા આપી કહ્યું કે તમોને અહીંયા રેહવું ઠીક નથી માટે બનતી ત્વરાએ અહીંથી ઉઠાગરી કરી દિલ્લી પહોંચી જાવો કે ત્યાં આપની બનતી સરભરા થઈ શકશે. હું ગરીબ વાણીયો હોવાથી આપની સાથે આવી શકાશે નહિ માટે મને માફ કરો. પેલા માણસે આવીને સઘળી હકીકત જણાવી પાંચસો રૂપીયા રજુ કર્યા તો પણ નવાબ સાહેબે છેલ્લી મુલાકાત માટે આવવાનું જણાવી તેજ માણસને મોકલ્યો પરંતુ દિવાન લલ્લુએ એવું જણાવી તેને પાછો કાઢ્યો કે મને આમોદ દરબારે કેદ કર્યો

છે. તેઓ મને આપની પાસે આવવાની રજા આપતા નથી માટે લાચાર છું. તમે હાલતો ચાલ્યા જાઓ, મારો છુટકારો થશે ત્યારે આપને આવી મળીશ. ઉપર પ્રમાણે બનાવટી સંદેશો દિવાન લલ્લુએ છેવટનો મોકલ્યો પછી પોતાના ઓળખીતા કેટલાક પોલીસના માણસોને લાગોળે નવાખ બહાદુરની ટોળીને આમોદની હુકમાં કાઢી મેલવા સાડ મોકલ્યા.

નવાખ બહાદુરને પંલા માણસે આવીને લલ્લુનો છેવટનો સંદેશો કહી સંભળાવ્યો તેથી ચિંતામાં તો હતાજ તેમાં વળી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મોકલેલા સીપાઈઓએ આવીને ઉતાવળે કુચ કરી જવાનું કહેવાથી એકદમ ગુસ્સામાં આવી જઈ તલવાર પર હાથ નાંખ્યો, આ દેખાવ જોઈ સૈયદ બડુમીયાંએ દોડતા આવી કદમોમાં પડી ઘણીજ આજીજ સાથે જણાવ્યું કે જહાંપનાહ, આ વખત લડાઈ કરવાનો નથી; આપણી સ્થિતી ઘણીજ કફેાડી છે, આપણી ચારે બાજુએ શત્રુઓ ભરાઈ રહ્યા છે, તેમાં હાથે કરીને આમોદ દરબારનો વધારો કરવો વાસ્તવિક નથી. કોને ખબર છે, કે આ સીપાઈઓ દરબારના હુકમથી આવ્યા છે કે કોઈ જગાબાજના ભરમાવ્યાથી સતાવી રહ્યા છે. ગમે તેમ હેય પણ હાલ આપણે કોઈની સાથે શત્રુવટ કરવા જેવી સ્થિતિમાં નથી, માટે આ જગાએથી કુચ કરવી એજ ઉત્તમ છે.

વક્ષાદાર અને ખાનદાની ગ્રહસ્થના આ પ્રમાણેના લાષણુની ઘણી સારી અસર થવાથી નરમ પડી તેજ વખતે ઉપડી જવાને નવાખ બહાદુરે હુકમ આપ્યો અને તેનો તરતજ અમલ થયો અને મધરાત્રીનો વખત પણ રસ્તાથી અંજાણ હોવા છતાં પણ ઉત્તર દીશા તરફ ચાલવા માંડ્યું. અને પડતા અથડાતાં મહિકાંઠા પર આવી પહોંચ્યા.

આ વખતે જગતને પ્રકાશિત કરનાર સુર્ય પૂર્વ દીશા તરફથી સોનેરી કીરણો લંબાવી પ્રગટ થવાની તૈયારીમાં હોવાની પૃથ્વી જોનેને ખબર આપી રહ્યો હતો. લોકો બહોળા પાણીમાં નહાતા ધોતા નજરે પડતા હતા. માછી લોકો લંગોટી ભેર ખલાપર કાવડો મુકી રાતની બાંધેલી જાળોમાં ફસાએલી માછલીઓ લઈ આવ્યાની ધુનમાં પાણીમાંથી ઉછળતા કુદતા દોડી રહ્યા હતા. ગામડાના છોકરાઓ પૈકી કોઈ કીનારાપરની ધુળમાં રગદોળાતા તો કોઈ કાઢવ કીચળમાં ખરડાતા તો કોઈ છાછરા પાણીમાં છળછળીયાં કરતા જોવામાં આવતા.

નદીમાનાં વિશાળ ટાપુ ઉપરના લીલા ઘાંસનો દેખાવ આંખોને ઠંડક આપી રહ્યો હતો. ધીમે ધીમે ઉપર ચઢતાં સુર્યનો શાન્ત તડકો પડવાથી રૂપેરી ચળકાટ ભારતાં પાણીના મોજાંઓ આકર્ષિક દેખાવ રમુ કરી રહ્યાં છે. છતાં આપણા નવાખ બહાદુરની આ નાની સરખી ટોળકીના માણુ-સોની નજરમાંતો આ બધું શુન્ય લાસતું હતું. તેઓતો હાથ મ્હોં

પાણીથી સ્વચ્છ કરી આવી દુખી સ્થિતિમાં પણ નિત્યના નિયમાનુસાર સવારની નમાજથી પરવારી પોતાના પેદા કરનારના નામની માળા જપી રહ્યા હતા. આ પછી થોડો વખત વિશ્રાંતીમાં ગાળી ઘોડાઓને, ટેકરી પરથી ઘાંસ ચરતા હતા ત્યાંથી લાવી તે પર સ્વાર થઈ આગળ ચાલવા માંડ્યું. જ્યારે તેઓ સામેના કીનારેની લગભગ પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંના એક પ્રખ્યાત અને ખડાદુર કોળી જલમ જળીઆને આ ખબર પહોંચી. પ્રથમતો તેણે આ વાતને સત્ય માની નહિ કારણ તે સારી પેઠે જાણતો હતો કે ભચ્ચુપુરના મુસલમાન નવાબ મોઅઝઝખાંન હાલના વખતે હિંદુસ્થાનના ખડાદુર યોદ્ધાઓમાં સર્વથી વધારે બળવાન લડવૈયો આમ ઓચિંતો રાજપાટ છોડી નાસી આવે એ તેને અસંભવિત જણાવ્યું, પરંતુ ખબર આપનાર માણસે જાર દધને પોતાની આપેલી ખબર સત્ય હોવાનો દાવો રજૂ કર્યો ત્યારે તેની ખાત્રી કરવા સારૂ પોતે જાતે સામે આવ્યો.

આ પ્રદેશમાં કોળીઓની વસ્તી વિશેષ પ્રમાણમાં છે તેમાં આ જલમ જળીઓ સરહારી લોગવતો હતો, એના હુકમને માન આપવાને ચાર હજાર કોળી લોકો તે વખતે પોતાનું જીવન સમજતા. જ્યારે આ કોળી સરહાર સામે કીનારે નિચાણની ભુમી પર આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના ઓળખીતા સૈયદ ખંડુ સાથે કેટલાક ઘોડેસ્વારોને પોતા તરફ

આવતા જોયા. આથી તેને મળેલી ખબરસત્ય હોવાનો ભાસ થયો તો પણ સંપુર્ણ ખત્રી કરવાના વિચારે આગળ વધી સૈયદ બડુ સાથે બગલગીર થયો અને તે પછી વિનય પુર્વક સાથેના માણસોની ઓળખાણુ આપવાનો સવાલ કર્યો. જેના જવાબમાં આંખમાં આસુ સાથે સૈયદ બડુએ લફ્ફ છોડી આવવાની હકીકત ટુંકમાં જણાવી. તેની સાથે નવાખ બહાદુરની ઓળખાણુ કરાવી ખંભાત જવાનો વિચાર કર્યો.

જલમ જાળીઓ જાતનો કોળી હોવા છતાં કુળવાન ગૃહસ્થને છાજે એવા ઉત્તમ ગુણુ તેનામાં હતા. પ્રથમતો લાગણીનો માર્યો નવાખ બહાદુરને ભેટી પડ્યો. આ વખતે લાગણી ઉશ્કેરાઈ આવ્યાથી તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું હતું. થોડી વારે મન શાંત થયું એટલે પોતે નવાખ સાહેબના ચરણો પાસે બેસી ગયો અને ઘણાજ વિનય પુર્વક, નિષ્કપટપણે વિનંતીના રૂપમાં કહેવા લાગ્યો, મારા નવાખ બહાદુર સાહેબ આપે લડાઈના વખતે મારા જેવા ગરીબ કોળીને યાદ કેમ ન કર્યા ? શું આપ જાણતા નહતા કે આપનો એક ભાવિક સેવક મહીકાંઠામાં રખડતો ફરે છે, તેની આંગળીના ઇશારા ઉપર મરી ફીટવાને દોઢ લાખ તીરંદાજ લડવૈયા તૈયાર રહે છે. અથવા ખબર હોવા છતાં આપને મારામાં વિશ્વાસ નહિ હોય તેથીજ આપની સેવા બજાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ હોય અને

ખરેખર તેમ હોવું પણ જોઈએ કે આ પહેલાં કદી પણ મેં અભાગ્યાએ આપની કંઈ પણ ચાકરી કરીજ નથી એટલે આપને મારામાં વિશ્વાસ આવી પણ કેમ શકે ? ખેર, ભાગ્યમાં જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. એથી નીરાશ ન થતાં મારી અરજ ધ્યાનમાં લઈ આપ ખંભાત જવાનું માંડી વાળો. ત્યાં પણ અંગ્રેજોની કોઠીઓ હોવા ઉપરાંત ખંભાતના નવાબ અને અંગ્રેજો વચ્ચે મીત્રાચારી હોવાથી આપની જોઈએ તેવી સરભરા થશે નહિ, એથી ઉદ્દૃત્ત ત્યાં આપની સત્તામણી થવાની શકા રહે છે માટે આપના આ ગામડીયા સેવકની પરોણા ચાકરીનો સ્વીકાર કરી અત્રેજ રહો. મારાથી બની શકતી દરેકે દરેક સેવા કરવાને હું હાજર રહીશ વિગેરે.

નવાબ બહાદુરે કોળી સરદારનો આવો પ્રેમ અને શુદ્ધભાવ જોઈ ખંભાત જવાનો વિચાર માંડીવાળી દેવાણુમાં મુકામ રાખવાનું કર્યું, એટલે તરતજ જલમ પોતાના એક વિશાળ અને સુંદર મકાનમાં તેમને ઉતારો આપી જરૂરી ખર્ચની પણ ગોઠવણ કરી દીધી એટલુંજ નહિ પણ પોતાની ટોળીના માણસોમાંથી જરૂર જોગા માણસોને દરરોજ વારાફરતી આ બાદશાહી મેહમાનની ચાકરીમાં ખડે પગે હાજર રહેવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. કોળી સરદારની આ પ્રમાણેની પરોણાગતથી નવાબ બહાદુરને ઘણોજ સંતોષ થયો.

આ રીતે દીવસો પછી દીવસ વીતવા લાગ્યા. કોળી સરદાર પણ આ બહાદુર રાજકર્તાને પોતાના જેવા એક

ગામડીયાના નસીબ સંજોગે પધારેલા જોઇ પોતાને લાગ્યશાળી સમજતો હોવાથી તન મન અને ધનથી તેઓની ચાકરી શુદ્ધ લાવથી કર્યે જતો હતો. છતાં વખતો વખત પોતાના કુટુંબી જનોની યાદ થઈ આવ્યાથી નવાળ બહાદુર ચિંતામાં રેહતા હતા, તેમાં વળી સૈયદ બડુ થોડા દીવસ માટે ખંભાત ગયા.

પત્રવહેવાર

સૈયદ બડુના જવાથી ખંભાતના નવાળ સાહેબ પણ સંપૂર્ણ હકીકતથી વાકેફ થયા એટલે તેઓએ મીત્ર લાવે જણાવ્યું કે,

ભાઈ મોઅજ્જબાન, આપણે બન્ને એક બીજાના ભાઈ છીએ અને મેં કંપની સરકાર સાથે મીત્રાચારી કાયમ કરવાની સલાહ આપી હતી, પરંતુ આપે મારી સલાહનો તિરસ્કાર કરી લડાઈનો અગ્નિ ભડકાવ્યો જેમાં સેંકડો લડવૈયા ઉપરાંત આપની માલ મીલકત અને સગાસનેહીઓને હોમી દઈ પોતાને હાથેજ આ પ્રમાણે દુઃખ વહેારી લીધું. એ બધું તો ખરૂં પણ હવે મારા જેવા ભાઈના હૃદયત્ત હોવા છતાં આપ જેવા સમજીભાઈ આ પ્રમાણે મારીજ હૃદમાં આવેલા

અને મારીજ પ્રજા તરીકે ગણાતા એક કોળીને ત્યાં મુકામ રાખો એ ઠીકતો નજ કહેવાય, છતાં આપને એ જગાએ ગોઠતું હોય અને વાજખી લાગતું હોય તો આપના ત્યાં રહેવાથી પણ હું ખુશી થઈશ પરંતુ આપની મહેમાનગીરીનો અધોજ ભાર તો હુમેશને માટે મને ઉપાડી લેવા દેશો એવી આશા રાખી પ્રારંભમાં આ સાથે આપની સગવડ માટે કેટલોક સામાન અને નજીવી રોકડ રકમ મોકલું છું. તેનો સ્વીકાર કરી આભારી કરશો ” વગેરે હકીકત ઉપરાંત દીલાસા રૂપી કેટલીક વિમત લખી પોતાના ખાસ માણસને તે પત્ર અને જરૂરી સામાન, નાણા વગેરે સાથે મોજે દેવાણુ મોકલી આપ્યો. તેણે આવી મોકલેલી વસ્તુઓ અને પત્ર રજુ કર્યો. તેનો આભાર સાથે સ્વીકાર કરી જવાબમાં સ્પષ્ટીકરણ રૂપે લખી જણાવ્યું કે,

ભાઈ શ્રી, નસીબ સંજોગે મારે આ રીતે ભરૂચ છોડવું પડ્યું. પહેલા મેં આપને મદદ માટે વિનંતી કરી હતી, પરંતુ આપે મદદ મોકલવાને બદલે મને સલાહ આપી હતી, તે કામ આજે આપને ડહાપણુ લઈને લાગતું હશે ખરું પણ તે વખતે આપે મારી માંગણીને સ્વીકાર કરી જોઈતી મદદ મોકલી આપી હોત તો આટલે દરજ્જે મારી પડતી દશા થવા પામતે નહિ, એમ માફ માનવું છે, છતાં ભાઈ શ્રી હું એ બાબતમાં મારા ભાવ્ય સિવાય ખીજા કોઈને પણ દોષ

દેતો નથી. લાવી પ્રબળ છે. મતલબ મનુષ્યતો ગમે તે ધારે પણ નસીબમાં જે થવાનું હોય તે થઈનેજ રહે છે.

ભાઈ આપે નીરાધાર સ્થિતિમાં આધાર રૂપી પત્ર મોકલી માફ સ્વાગત કર્યું તે બદલ અંતઃકરણથી આપનો આભાર માનું છું. વળી પ્રથમ લફચથો નીકળીને દીલ્લી તરફ જવાનો મારો વિચાર હતો પરંતુ આ કોળી સરદારની સ્નેહભરી લાગણીને વશ થઈ મારે અહીં રોકાઈ જવાની ફરજ પડી. આ બહાદુર અને ઉદાર કોળી સરદાર મારી સરભરા કરવામાં ઉણપ આવવા દેતો નથી તો એના મનને દુલવી ખંભાત આવ્યા કરતાં અહિંજ રહેવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું. માટે આશા રાખું છું કે કદાચ મારો આ વિચાર આપની મરજી મુજબ નહોતો પણ ઉદાર વૃત્તિથી મને ક્ષમા કરશે અને હાલ જે માયા રાખે છે તેથી પણ લવિષ્યમાં વિશેષ રાખશે.

છેવટે ફરીથી આપનો ઉપકાર માની પત્રની સ્માપતિ કરું છું.

લી. આપનો.

મોઅઝઝઝખાન.

હવે નવાખ બહાદુરે આ પ્રમાણે દેવાણમાં ઠરી ઠામ, કંપની સરકારના વિજેતા લશ્કરે લફચમાં પ્રવેશ કરી શહેરનો

કબજે લીધો તે વખતે રાજ મહેલની બેગમો ઉપરાંત તમામ કુંદુંબી જનો ગલરાએલી સ્થિતીમાં જેનાથી જે લેવાયું તે લઈ એક ખીબની દરકાર કર્યા સિવાય કોઈ નદી માર્ગ રાજ પીપલા તરફ તો કોઈ જમીન માર્ગે આમોદ, જંબુસર તરફ નાસી છુટયાં હતા અને આ રીતે નાસી છુટવાથી લગલગ બધાંજ એક ખીબથી વિખુટા પડી ગયાં હતાં. તે બધાની શોધ ખોળમાં કોળી સરદારના માણસોને ચારે તરફ મોકલી આપ્યાં.

તેઓએ ઘણીજ શ્રમ લઈ થોડાજ દીવસોમાં લગલગ બધા સ્નેહીઓને લાવી હાજર કર્યા તેમાં પોતાના દસેક સીપાઈઓ સાથે સરદાર કમરૂઠીન પણ આવી મળ્યા. એટલે જેમ ભુખ્યાને અન્ન, તરસ્યાને પાણી, રંકને દ્રવ્ય, માળીને વસંત, વેપારીને નફો, નોકરોને પ્રમોશન, ભુલ્યાને રસ્તો, ખેડુતને બેઠતો વરસાદ, વિદ્યાર્થીને છુટ્ટી, સીપાઈને વિજય, કેદીને મુક્તિ, આંધળાને આંખો મળવાથી જેટલો આનંદ થાય તેથી પણ વિશેષ આનંદ આપણા આ નવાખ સાહેબને પોતાના સગાં વહાલાંઓના મેળાપથી થયો. આમાંના થોડાકની પાસે થોડું ઘણું ઘરેણું અને રોકડ નાણું પણ હતું. બાકી ઘણાં ખરા તો બિચારા ખાલી હાથે અને ઘણીજ દુઃખી સ્થિતીમાં આવી ગએલા હોય એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું.

તે બધાને દીલાસો આપી ઘણુંજ આદર માનથી પોતાની પાસે રાખી લીધાં. નવાખ સાહેબ દેવાણુમાં હોવાની ખબર મળવાથી વિખરાઈ ગયેલા કેટલાક આરબ અને સીંધી સીપાઈઓ પણ તેમને આવી મળ્યા.

કોળી સરદાર આ બધાંની આગતા સ્વાગતા ઘણીજ ઉલટથી કરતો હતો. તેમજ આજુ બાજુના ગ્રામ્યજનો પણ એઓને માન આપતા હતા. અને ઘણો ખરો વખત એમની સેવામાં સીમમાં પાકતી ફળ ફળાદી રજુ કરતા, કોઈ દહાડો મુકામ પર, કોઈ દીવસ દરીયા કીનારે, કોઈ વખત ખેતરોમાં અને કોઈ પ્રસંગે ઉભા ટેકરાપર ઉઘાડી જગામાં સભા ભરાતી, ત્યાં કસુંબા પાણીનો દોર ચાલતો, વાલ પાપડીનો ઢુગણ થતું, ભાટ ચારણો કથા કહાણી લલકારતા એ રીતે આનંદમાં દીવસો પસાર થતા હતા.

ઉપર પ્રમાણે એક દીવસે પાછલા પહોરના વખતે ગામ બહાર ખુલ્લી જગામાં દરીયા તરફથી આવતી ખારી હોવાની લહેરને ઉપયોગ કરતા આખો દીવસ મન માનતા ચારોચરી ધરાએલાં ગાયો, બળદ, ભેંસો, પાડા, વાછરડા વગેરે પશુઓને ઉછળતાં ગુદતાં છલાંગો મારતા દોડતાં ગામ તરફ આવતાં નિહાળી આનંદ પામતા. શીઆળાની રૂતુ અને પાછલા પહોરના શાન્ત તડકામાં પોતાના બેડીદારો સાથે બેઠા હતા તેજ વખતે

એક ઘોડેસ્વાર દોડતો પાસે આવી ઘોડા ઉપરથી કુદી પડ્યો. ઘોડાને આખે શરીરેથી ટપકતો પરસેવો અને મ્હોંમાંથી નીકળતા ફીંણ સાથે સ્વારના આખા શરીર ઉપરના ધુળ વાલાં છુગડાં બતાવી આપતા હતાં કે તે લાંબી મજલ કાપીને આવેલો હોવો જોઈએ અને હતું પણ તેમજ.

આ માણસે આડું અવળું જોયા સીવાય સીધોજ નવાબ સાહેબની સમક્ષ આવી સલામ કરી એક બંધ કરેલો કાગળ આપી, જે ડગલા પાછળ હુડી જવાબની વાટ જોતો મૌન્ય ધારણ કરી ઉભો રહ્યો.

આ વખતે અમુ બાબુના બધા માણસો આવનાર મનુષ્યને નિહાળી રહ્યા હતા. જ્યારે નવાબ સાહેબ કાગળ ફેાડી તે માહેની હકીકત વાંચવામાં એક ચિત બની ગયા હતા. જ્યારે એ કાગળ સંપૂર્ણ વાંચી રહ્યા એટલે તેઓએ આવનાર માણસને સંબોધી વિશ્રાંતી લેવાનું જણાવી સરદાર કમરૂદીનના હાથમાં પેલો પત્ર આપી મોટેથી વાંચવાનો હુકમ કર્યો, કે જેથી ત્યાં બેઠેલા સર્વે જોડીદારોને નવાબ સાહેબ તેમનામાં સંપુર્ણ વિશ્વાસ રાખી કોઈપણ વાત છુપાવતા નહિં હોવાની ખાત્રી થઈ શકે. મજકુર પત્રમાં કંપની સરકારના જનરલ સાહેબે નવાબ

બહાદુરને સંબોધી જણાવેલું કે મી. વેડરબન સાહેબને ભરૂચ ઉપર ચઢાઈ નહિ કરવાનું સમજાવ્યા છતાં તેમ કરવાથી તે મૃત્યુવશ થયા અને પોતાનો જીવ ખોયો તેમજ તમોએ પોતાની ગફલતથી ભરૂચ ખોયું, કારણ કે તમો લડાઈ નહિ કરતા ભરૂચ ખાલી કરી સીધા અમારી પાસે મુંબઈ ચાલ્યા આવ્યા હોત તો આટલે દરજ્જે આપને ખરાબ થવાનો વખત આવવા દેતેજ નહિ. પરંતુ આપના નસીબમાં એમજ થવાનું હશે. હું આપનો હિતેચ્છુ હતો, છું, અને હવે પછી પણ રહીશ. તમો કાંઈ ચિંતા કરશો નહિ. મારાથી બની શકશે તેટલા પ્રમાણમાં હું આપની સાથે લલાઈ કરીશ. હાલમાં તો મેં ઇંગ્લેંડ કંપની સરકાર ઉપર આપને ભરૂચ પાછું સ્વાધીન કરી દેવાનો લલામણુ પત્ર લખી મોકલ્યો છે તેનો છ મહિનામાંજ જવાબ આવી જશે. આશા છે કે મુદારી લલામણુ રદ થશે નહિ અને આપની સાથે સંધીના કરાર કરી ભરૂચ સોંપવાનો કંપની બહાદુર તરફથી હુકમ મળશે. એટલે આપ ફરીથી આપનું વતન પ્રાપ્ત કરવાને લાગ્યશાળી થશો. થોડા દીવસ સખર કરશો. ખુદા પાક સૌ સારું કરશે. વગેરે.

જવાબમાં પોતાને માટે ઉઠાવેલી તકલીફ અને દર્શાવેલી શુંલ લાગણી બદલ યોગ્ય ભાષામાં ઉપકાર માની ક્ષેમ કુશળ હોવાના સમાચાર લખી એક કાગળ આવનાર માણસની

સાથે જનરલ સાહેબની ઉપર મોકલી આપ્યો. કહે છે કે એજ અરસામાં દિવાન લલ્લુનો પણ એવીજ મતલબનો કાગળ આવ્યો હતો તેનો પણ યોગ્ય જવાબ લખી વાળી કાગળ લઈ જનાર માણસ સાથે મેડોડેથી કહેવાડયું કે નવાખ સાહેબ તમને મળવાને ઘણા ઉત્સુક હોવાથી રાત દીવસ તમારી યાદી કરે છે માટે તમે દેવાણુ જાઓ અને રૂબરૂમાં મેળાપથી થતા આનંદનો લાભ આપો. પરંતુ લલ્લુના મન ઉપર આ સંદેશાની કંઈ પણ અસર થઈ નહિ. તેમજ તેઓએ નવાખની મુલાકાતે જવાનું વ્યાજખી ધાર્યું નહિ.

ખરેખર કાળની ગતિ વિચિત્ર છે. એક વખત એવો પણ હતો કે નવાખ સાહેબના આમંત્રણની કોઈ જુદી ખબર પણ આપતો તેને અંતઃકરણથી સત્ય માની દિવાન લલ્લુ ઉઘાડા પગે ઉઘાડા માથે પડતો અથડાતો દોડતો દરબારની સીડીઓ ઉપર ચઢી હાંફતા હાંફતા તેમની સેવામાં હાજર થઈ જતા. તેજ દિવાન લલ્લુ આજે વારંવાર મુલાકાત આપવાનું કહેવડાવ્યા છતાં લેશ પણ ગણકારતા નથી જો કે આ તેજ પહેલાંના નવાખ છે. પરંતુ આજે તેમની પાસે પહેલાં જેવી હુકુમત હોલત હુશમત નથી એટલે ઉગતાની પુંજા કરનાર દિવાન લલ્લુ આ આથમતા સુર્યને નમન કરવાનું તો એકબાજુએ રહ્યું તેના તરફ નજર પણ ઉઠાવી જુએ એ બની શકેજ કેમ ?

નવાળ સાહેબ આ બધું સમજતા હતા છતાં એવી બાબતો તરફ લક્ષ નહિ આપતાં સમયને માન આપી આનંદમાં વખત વિતાડતા હતા. એ રીતે થોડાકજ દીવસ ગયા હશે ત્યાંતો વડોદરાવાળા કૃતેસિંગ કોઇ જાણે નહિં એ રીતે દેવાણુ આવી પહોંચ્યો. આપણે આ પહેલાં મી. મારલીની ભરૂચ ઉપરની ચઢાઇ વખતે એઓએ બતાવેલી કારકીર્દી ઉપરથી જાણી ચુક્યા છીએ કે આ મરાઠા સરદાર જાહેરમાં નવાળ સાહેબ સાથે મૈત્રીનો ડોળ રાખી છુપી રીતે શત્રુવટ ધરાવતા હતા. આ વખતે પણ જ્યારે એ મુલકગીરીથી પાછા ફરતા દેવાણુ આવી નજરે જોવાથી એમને નવાળ સાહેબ દેવાણુમાં સુખ એનથી રહેતા હોવાથી અને જલમ જાળીઓ તેમની તન મન ધનથી આગતા સ્વાગત કરતો હોવાની ખાત્રી થતાંજ પ્રથમની ઇર્ષા જાગૃત થઈ આવી, જેથી એક ચીઠ્ઠી લખી કોળી સરદારને જણાવ્યું કે તેં જે ભરૂચના નવાળ મોઅઝઝખાનને આશરો આપ્યો છે, પણ તને ખબર નહિં હોય કે આ માણસ એની હકુમતના જમાનામાં મને ખીલકુલ ગણુકારતો નહુતો માટે હું એને મારા શત્રુ તરીકે ગણુ છું. માટે આવા માણસને આશરો આપવાથી તારા ઉપર મારી ખફગી ઉતરે તે પહેલાં તું એ નવાળને મારે સ્વાધીન કરી દે. જે તેમ કરવામાં ઢીલ થશે તો હું પોતે તને

ચોગ્ય સજ્જ કરીશ અને તારા ગામને આગ લગાડી ભરમી ભુત કરી દઈશ. પરંતુ શાખાશ છે એ કોળી સરદારને કે તેણે આ પેશ્વાઈ સરદારની ધમકીને ખીલકુલ ગણુકારી નહિં અને ખડાદુરને છાજતી ઢાંચે ચીકી લાવનાર માણસને સંભળાવી દીધું કે,

નવાળ સાહેબ મારા મહેમાન અને આશ્રીત બનને છે. એમની સંભાળ રાખવાનો મને પુરે પુરો હુક છે. એમાં દબલગીરી કરવાનો તમને કે ખીજા કોઈને કંઈ પણ હુક નથી. હું એક ગામડીઓ અને જાતનો કોળી જમીનદાર છું, છતાં તમારા જેવાની ગેરવાજખી વર્તણૂકને શાંખી શકીશ નહિં. આ બાબતમાં મારે તમારી સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડે તો તેમ કરવાને પણ તૈયાર છું. મતલબ નવાળ સાહેબ મારા શીર સાટે છે અર્થાત જ્યાં સુધી મારા ધડ ઉપર માથું છે ત્યાં સુધી તમારી આ ગેરવાજખી માંગણીનો સ્વીકાર કરી શકતો નથી.

આ પ્રમાણેના મ્હોંતોડ જવાબથી ફતેહસીંગને માડું તો જરૂર લાગ્યું હશે, પરંતુ લાચાર, તે મનમાં તો સમજતો હતો કે જલમ જાળીઆ સાથે લડાઈ કરવી એ કંઈ છોકસાની રમત નથી. એ તો વાઘના મ્હોંડામાં હાથ ઘાલી તેને મલામત

પાછો કાઢવા જેટલું અઘરું હતું, તેથી સમયસુચકતા વાપરી જાણે આ જવાબથી પોતે અત્યંત ખુશી થયો હોય એવું જણાવવાના હેતુથી કોળી સરદારને રૂબરૂ મળી તેના ઘણા ઘણા વખાણ કરી શાખાશી આપવા ઉપરાંત સરપાવ અર્પણ કરી પોતે વડોદરા તરફ વિદાય થયા રાજધાનીમાં પહોંચ્યા પછી તેને ચેન નહિ પડવાથી એક કાગળ નવાબ સાહેબ ઉપર લખી તેને પરખીડીયામાં બંધ કરી એક વિશ્વાસુ ખેપીયાને બોલાવી પરખીડયું અને કેટલીક રોકડ રકમ આપી કોળી સરદાર જાણે નહિ એવી રીતે સાવચેતીથી નવાબ સાહેબના હાથમાંજ આપવાની સુચના કરી તેને દેવાણ મોકલી આપ્યો.

જે વખતે આ ખેપ્યો ધારેલે સ્થળે પહોંચ્યો ત્યારે કર્મ સંભોગે કોળી સરદાર ખેતીના કામાર્થે ખેતરમાં ગએલો હતો અને નવાબ બહાદુર દરીઆ કીનારે કેટલાક માણસો સાથે પાણીના ઉછળતાં મોઝાં અને તેમાં કુદાકુદ કરતી માછલીઓને નીહાળતાં, ખારા પાણી ઉપરની સ્વચ્છ અને નિરોગી હવાનો ઉપભોગ કરતાં, સામેના કીનારા ઉપર સારોદ ગામના ઠાકોર સાહેબના જીનુ વાવ સુધી આવી રહેલાં નાના મોટાં અને ઉંચા નીચા વૃક્ષોના સુંદર દેખાવ તરફ નજર કરતા ફરતા હતા. ત્યાં આવી એકાંતમાં તેણે લાવેલો કાગળ અને રકમ આપ્યાં. નવાબ સાહેબે કાગળ ફાડી વાંચવા માંડયું:—

વહાલા મિત્ર નવાબ મોઅઝઝખાં સાહેબ, આપ હાલ દેવાણુમાં એક કોળીને આશરે રહી તેની મદદથી ભરૂચ પાછુ મેળવવાની આશામાં દીવસો પસાર કરો છો, એવી મજેલી ખબર ઉપરથી જણાવું છું કે એ કોળીનું એટલું ગળું નથી કે આપની ધારણા પુરી થઈ શકે માટે મારી સલાહ એની છે કે તમે મારામાં વિશ્વાસ રાખી દેવાણુ છોડી મારી રાજધાનીમાં ચાલ્યા આવો. હું મારું બનતું કરવાને તૈયાર છું અને મને આશા છે કે આપણે બંને મળીને ભરૂચ પાછું મેળવીશું. તમે મારા આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી દેવાણુ છોડી અહીં આવશોજ એવી મને ખાત્રી હોવાથી આવેલા માણસ સાથે આપને વાટ ખરચ સાડ અમુક રોકડી રકમ પણ મોકલી છે, તેનો સ્વીકાર કરશો અને તમે ક્યારે પધારશો તેનો ખુલાસો આવેલા માણસ સાથે લખી મોકલશો કે હું આપના સ્વાગત માટે તૈયાર રહું.

આ કાગળ વાંચી રહ્યા પછી તેજ કાગળની પછવાડે નવાબ સાહેબે લખી આપ્યું કે ભાઈ ફતેસીંગ આપનો પત્ર પહોંચ્યો અને આભારી થયો પણ હું આપનામાં વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી કારણ મી. મારલી સાથેની લડાઈ વખતે આપે ફરરાજીને મારી મદદને બહાને કંઈક જુદું જ શીખવીને મોકલેલો હોવો જોઈએ કે તેણે મને કંઈ પણ મદદ કરી

નથી. એથી ઉલટું એણે એવી ચાલ અપત્યાર કરી હતી કે જેથી એવા લડાઈના પ્રસંગે મારે એના ઉપર ખાસ દેખ-રેખ રાખવાની જરૂર પડતી તમે કેહશો કે રૂઢરાજીને શીખવીને મોકલ્યાનું શાં ઉપરથી લખે છે તો જણાવીશ કે લડાઈના છેલ્લા દીવસોમાં તમે પોતે પણ ભરૂચ આવી પહોંચ્યા હતા પણ તમેએ રૂઢરાજીને જરાપણ ઠપકો આપ્યો હોય અથવા તમે પોતે પણ મને મદદ રૂપ થઈ પડે એવું કંઈ પણ કયું હોય એવું મને યાદ નથી માટે ભાઈ જે પ્રસંગે ખરેખર મદદ કરવાની જરૂર હતી ત્યારે તો તમે કંઈ કરી શક્યા નહિં અને હવે તમે તેમ કરશો તેની ખાત્રી શી ? વળી હું ફક્તથી લડાઈ કરી ભરૂચ પાછું લેવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. મારા નસીબમાં ભરૂચ મળવાનું હશે તો લડાઈ વગરજ મળી રહેશે, નહિં તો માલીકની મરજી હું તો મારા પેદા કરનારની ખુશીમાં ખુશી રહી તેની ઇબાદતમાં મારી બાકી જીંદગી પુરી કરીશ. આ પ્રમાણેનો મારો દ્રઢ નિશ્ચય હોવાથી આપે મોકલેલી રોકડ રકમ પણ આપનાજ માણસ સાથે પાછી મોકલી આપું છું. તે તપાસી લેશોજ.

આ રીતે નવાબ સાહેબને કોળી સરદારથી વિખુટા થાડવાના છેલ્લા પ્રયત્નમાં પણ મરાઠા સરદાર ફાવી શક્યો નહિ-

મૃત્યુ

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નવાખ સાહેબે પોતાને આવી મળવાનું કહેણ દિવાન લલ્લુ ઉપર મોકલ્યું હતું. તેણે દેવાણ સુધી જવાની તસ્દી લીધી નહિં પરંતુ તેણે એક કાગળ ઘણીજ ચોકસાઈથી મજબુતીથી બંધ કરી નવાખ સાહેબ ઉપર મોકલી આપ્યું. કહે છે કે જે વખતે આ કાગળ લઈને દીવાન લલ્લુનો ખેખે આવીને તે વખતે સૈયદ મીઠા મીયાં કોળી સરદાર જલમ જળીઓ વગેરે કેટલાક તિવ્ર બુધ્ધિના માણસો ત્યાં બેઠા હતા, પ્રથમ કોળી સરદારની નજર આ કાગળ ઉપર પડી. તેણે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કાગળ ઘણીજ મજબુતીથી બંધ કરેલું જોયું તેથી તેને વહેમ પડ્યો એટલે આવનાર માણસ પાસેથી કાગળ લઈ સૈયદ મીઠામીયાંના હાથમાં આપી કહ્યું કે આ કાગળ આવી વિચિત્ર રીતે બંધ કરેલું હોવાથી મને વહેમ પડે છે માટે મહેરબાની કરી એ નવાખ સાહેબના હાથમાં આપશે નહિ અને તમેજ વાંચી સંભળાવો.

તે ઉપરથી સૈયદ મીઠાં મીયાંએ તેમ કરવાના વિચારથી કાગળ ફેડવા જતા હતા ત્યાં તો નવાખ બહાદુરે તેમને તેમ કરતાં રોકી કહી કાગળ પોતાને આપવાનો હુકમ કર્યો.

કોળી સરદાર ના કહેતોજ રહ્યો પણ નવાખ સાહેબે માન્યું નહિ અને પોતાના હાથમાં લઈ મનમાં વાંચવાનું શરૂ કર્યું. જેમ જેમ કાગળ વાંચતા ગયા તેમ તેમ તેમની હાલત બગડતી ગઈ તે એટલે સુધી કે હજુ એ અડધો કાગળ વાંચી રહ્યા નહિ હોય કે તેઓ બેશુષ્ક થઈ ધરણી પર ઢળી પડ્યા. આવી સ્થિતિ જોઈ ત્યાં બેઠેલા સર્વે જનો ગભરાટમાં પડી ગયા અને નવાખ સાહેબને શુષ્કીમાં લાવવાની દોડધામમાં પડી ગએલા વખતનો લાલ લઈ લલ્લુનો માણસ પેલો કાગળ ઉપાડી ગુપચુપ ત્યાંથી પસાર થઈ ગયો તેની કોઈને ખબર પણ રહી નહિ.

કહે છે કે ઘણી ઘણી સારવાર પછી નવાખ સાહેબ શુદ્ધીમાં આવ્યા પણ તેજ વખતે એમના મગજ અને શરીરની હાલત બગડવા માંડી તે દીવસે દીવસે એટલી બધી બગડતી ગઈ કે બે મહિનામાં તેઓ પથારીવશ રહેવા લાગ્યા. માથામાં ધમધમાટ થવા ઉપરાંત આખા શરીરે બાણે વીશપુટક થયું ન હોય એવા ફેડલાં (ચાંદા) થઈ આવ્યા. મનપર ચિંતાએ કબજો કરેલો હોવાથી ચેન પડતું નહિ અને નિદ્રા પણ લઈ શકાતી નહિ. આથી જીજ્ઞાસા તાવ પણ લાગુ પડ્યો. એટલે વખતના વહેવા સાથે શરીર તદ્દન ક્ષીણ થઈ ગયું. જોકે એક કામિલ ખીન આદીલ નામે ઉસ્તાદ હુકીમ ઘણીજ

કાળજીપૂર્વક દવાદાડ કરતો હતો પણ આ જીવલેણ બીમારીમાં કંઈ પણ ફેરફાર થયેલો જણાતો નહિ. કોળી સરદારે પણ જંગલી જડી બુટ્ટીઓથી માહિતગાર એવા સેંકડો માણસોને અજમાવ્યા. જંતર મંતર જાણનારાઓને બોલાવી મંગાવી મંત્ર જંત્ર કરાવી જોયું પણ કશાથી ફાયદો થયો નહિ. અને મુસલમાની તા. ૮ માહેજીલહજ સને ૧૧૮૬ હીજરીને રોજ છ ઘડી રાત જતાં આ લડચ શહેરના છેલ્લાં મુગલ રાજકર્તા શેરહિલ નવાખ મોઅઝઝખાન પોતાની પાછળ સેંકડો સ્નેહી જનોને નીરાધાર સ્થિતિમાં મુકી ૪૨ વર્ષની વયે આ ક્ષણભંગુર દુન્યાનો ત્યાગ કરી ગયા, આલ્લાહ પાક એમના આત્માને શાંતી આપે, આમીન.

આ રીતે લડચ ઉપર કંપની સરકારનો કબજો થયા પછી બરાબર ચાર મહીના અને છ દિવસે નવાખ સાહેબનું મૃત્યુ થયું. જે રીતે આ હૃદય લેદક બનાવ પૃથ્વી ઉપર બન્યો તે દિવસે આકાશ ઉપર સુર્ય ગ્રહણ હતું તેથી જમીન ઉપરના આ રોશન જમીર રાજવીના મૃત્યુ સમાચાર પ્રથમથીજ આકાશી પદાર્થોના રાજ સુર્યને મળી ગયા હોય અને તેના શોકમાં કાળું વસ્ત્ર ઓઢી લઈ અદૃશ્ય થઈ ગયા હોય એમ માનીએ તો તે ખોટું તો નહીંજ કહેવાય.

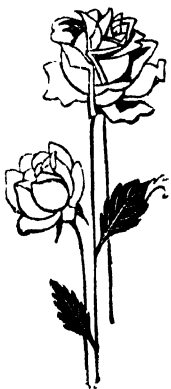
ખરેખર આ રાત્રીએ પણ લયંકર રૂપ ધારણ કરેલું હોવું જોઈએ, કારણ સ્ત્રીઓનું કરૂણામય રૂદન, કેળી સરદારનું પછડાકીઓ ખાઈ હાથ પગ પછાડી પછાડી દિવાના માણસની માફક છાતી અને માથું કુંટવાં, આખા ગામનું નુકશાન હોવું, દરીઆના પાણીના મોંઝાનું સુસવાટો કરતાં ઉછળી ઉછળીને એક ખીજા ઉપર પડવું, શન શનાટ કરતાં પવનનું પુકાવું, ગમે તેવા હીમતવાન પુરૂષને ધ્રુજાવી મુકવાને પુરતું હતું. આવી લયલિત રાત્રીના વિતવા સાથેજ દીવસના પહેલા પહોરને અંતે લાશને નવડાવી દફનાવી જનારામાં લઈ ગામ બહાર નકકી કરેલે સ્થળે લાવી ઉતારવામાં આવી અને ત્યાં નમાઝ વગેરે કીયાથી પરવારી તૈયાર કરેલી કબરમાં ઉતારી હુમેશને માટે દફનાવી દીધી.

કહે છે કે જનાઝો ઘેરથી ઉપાડયો ત્યારથી તે કબરમાં દફન કરતાં સુધી એક ધારો વરસાદ વરસતો રહ્યો. જાણે પોતાની હયાતીમાં પોતાની દુઃખી પ્રજાને વખતો વખત બક્ષીસ આપી તેમના પર રહેમની વૃષ્ટિ કરનાર આ પ્રજા પાલક રાજ્યાધિકારીના મૃત્યુ શોકમાં ભાગ લેવા સાડ મેઘરાજની પધસમણ્ણિ અર્થ ન હોય.

પ્રિય વાંચક ! આ પુસ્તકમાં જણાવેલી હકીકત ઉપરથી જાણી શકશો કે પૃથ્વી પરના વૃક્ષો પુટે છે. ફળે છે. અને

સુકાય છે. બાગમાંના પુલ ખીલે પણ છે. અને કરમાય છે. પશુ પક્ષી જંતુ અને જળચર પ્રાણીઓ જન્મે છે અને મૃત્યુવશ થાય છે. એટલે દરેકને માટે જન્મ મરણનું હોવું એતો નિર્વિવાદ છે. વળી જેમ સુર્યનું ઉગીને અથમવું પછી ઉમવું અને અથમવું, દીવસ પછી રાત્રી અને રાત્રી પછી દીવસનું હોવું, તડકાની પાછળ છાંયડો અને છાંયડાની પાછળ તડકાનું રેહવું પણ અવશ્ય છે. તેવીજ રીતેના મનુષ્ય ધનવાન સ્થિતિમાંથી ગરીબ અને કંગાલ અવસ્થામાંથી ધનવાન, જનસમુહની નજરોમાં તાબત્ય અને હિજાએલો રખડતો પુરૂષ સિંહાસન રૂઢ થએલો અને એક મહાન પ્રતાપી ગણાતો તાજદાર ધરીના છઠ્ઠા ભાગમાં એક સાધારણ મનુષ્યના જેવી સ્થિતિમાં આવી ગયાની સાખીતીમાં ધરિનનાં નાદીરશાહ અને હિન્દનો છેલ્લો મુગલ બાદશાહ બહાદુર, શેરશાહ અને હુમાયુ તુર્કી સુલતાન અને કમાલપાશા, બચ્ચાએ શકકા અને અમાનુદ્વાખાન વિગેરેના સેંકડો દાખલા આપણને મળી શકશે. માટે આપણી આ વારતાના નાયક શેરહિલ નવાબ મોઅઝઝઝખાન સાહેબની સામાજિક કે આર્થિક સ્થિતિમાં થએલા ફેરફાર તરફ આપણે વધારે લક્ષ નહિ આપીએ તો પણ એઓ સાહેબ પોતે આટલી બધી પડતી દશાએ પહોંચવા છતાં એક સાચા મુસલમાન તરીકે હર વખત ધરલામી અહુકામો જેવા નમાઝ, રોજા, સત્યપરાયણ, ક્ષમા

સહનશિલતા, ઉદારવૃત્તિ શુકગુબારી વિગેરે મરતાં સુધી
 બાળવી રાખી મજબુત ઈમાનદારીનો સચોટ દાખલો રજુ કરી
 ગયા છે. માટે આપણે પણ ઉપરના સર્વ ગુણો ગ્રહણ કરી
 જીંદગીના અંત સુધી ખરા ઈસ્લામી તરીકે રહેવાની પ્રતિજ્ઞા
 લઈ છેવટે એકવાર ફરી મરહુમ શેરદિલ નવાબના આત્માની
 શાંતિ માટે હૂઆ ગુબારી ફરી કોઈવાર મળવાની આશાએ
 છુટા પડીશું. શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ,

વિનંતિ પત્ર.

આ પુસ્તક વાંચવાથી વાંચક વર્ગ પૈકી શ્રીમંતોને સમય પસારાનો, સ્તેહી જનોને કપટી મીત્રોની કપટ જાળથી બચવાનો, વિદ્યાસુ બંધુઓને શુદ્ધ મીત્રોની શુદ્ધ સલાહ શ્રુત્ત કરવાનો અને આમ વર્ગને સમયાનુસાર વર્તવાનો સબક મળી રહેશે.

આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ પુર્ણ થયેથી, અત્રેના પુરાણા ખાનદાની અસ્થોના વડવાઓના ઇતિહાસીક વ્રતાંતની તપાસમાં છું, જે મરણ પ્રમાણે એ વ્રતાંત મળી આવશે તે હવે પછીની આવૃત્તીમાં શામેલ કરી વાંચક વર્ગને સતોષ આપવાને આ સેવક ચુકશે નહિ.

આશા છે કે આ પુસ્તકની યોગ્ય કદર કરી એમાં જે કંઈ હુલચુક જણાય તે તે દરગુજર કરવાની ઉદારતા બતાવી પ્રીય વાંચક, મારા જેવા ગરીબ સેવકને આભારી કરશે.

સેવક, ગુલામ મોહમ્મદ ગુલામ અહેમદ,

કુતુબ ફરોશ-લકનૌ.

ઓડર ખખર

હમારી દુકાને સર્વે જાતની અરખી, ફારસી, ઉર્દુ,
ગુજરાતી વગેરે કિલોબા કિલોચલ ભાવથી મળે છે.

—ઉપચલ—

મદદરિસાઓમાં આવતા કુરાનેશરીફ સિંખારા કાલકા
વધુ મળે છે.

વેપારીઓને ઘણાજ કિલોચલ ભાવે અપવામાં
આવે છે. એક વખત ઓડર આપી ખાતરી કરો.

અહાર્યામના ઓડર ઉપર પુરતું અને તત્કાળ
ધ્યાન આપી મોલ ચી. ચી. ચી. મોકલવામાં આવે છે.

ગુલામ મોલ ચદ ગુલામ અલમદ

ફુલમ ફરદા

ઉ. મોરકીટ ખખર, મુ. લાલુચુ.

પ્રકાશક: ગુલામ મોલ ચદ ગુલામ અલમદ, કુલુબ મુસીલ

મોવમીટ ખખર, મુસીલ.

મુદ્રક: અબ્દુલ્લાહ દામદદીન સેયિદ.

મુદ્રણાલય: મુરિહમ મુસીલ મેલ

મ. ગંગાલાલ રોડ, મુસીલ.

